

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

**Гороф'янюк І. В., Павликівська Н. М.,
Павлушенко О. А., Прокопчук Л. В.**

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА: ПІДГОТОВКА ДО АТЕСТАЦІЇ

навчальний посібник для підготовки здобувачів СВО
бакалавр галузі знань 01 Освіта / Педагогіка, 03 Гуманітарні
науки спец. 014 Середня освіта (Українська мова і
література), 035 Філологія. Українська мова та література

Вінниця
ТВОРИ
2021

УДК 811.161.2' 06(075.8)

С 89

*Рекомендувала Вчена рада Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського
як навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти
(протокол № 5 від 16 грудня 2020 року)*

Рецензенти:

Слободинська Т. С., доктор філологічних наук, професор кафедри української філології Комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж».

Гримашевич Г. І., кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Гороф'янюк І. В., Павлушенко О. А., Павликівська Н. М., Прокопчук Л. В.

С 89

Сучасна українська літературна мова: підготовка до атестації : навчальний посібник для підготовки здобувачів СВО бакалавр галузі знань 01 Освіта / Педагогіка, 03 Гуманітарні науки, спец. 014 Середня освіта (Українська мова і література), 035 Філологія. Українська мова та література. Вінниця : Твори, 2021. - 158 с.

ISBN 978-966-949-794-9

Навчальний посібник полегшить підготовку здобувача СВО бакалавр до підсумкової атестації з фахової дисципліни «Сучасна українська літературна мова». Виклад змісту побудовано на поєднанні енциклопедичного принципу розміщення статей з окремим поданням відомостей про мовні явища, одиниці. У навчальному посібнику представлено в максимально повному обсязі терміносистему фонетики, фонології, орфоєпії, графіки, орфографії, морфеміки, словотвору, лексикології, лексикографії, фразеології, морфології, синтаксису української мови, а також подано схеми мовних аналізів із зразками та побіжними коментарями.

Для студентів закладів вищої освіти, коледжів, учителів, усіх, хто прагне систематизувати й удосконалити свої знання з української мови.

УДК 811.161.2' 06(075.8)

ISBN 978-966-949-794-9

© Гороф'янюк І. В., Павлушенко О. А.,
Павликівська Н. М., Прокопчук Л. В., 2021
© ТВОРИ, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Українська мова – національна й державна в Україні	7
Фонетика як наука про звукову сторону мови. Фонологія.....	8
Зміни звуків у мовному потоці	14
Історичні чергування голосних фонем	18
Історичні чергування приголосних фонем	20
Склад. Наголос. Інтонація	22
Орфоепія. Графіка. Орфографія	24
Лексикологія як галузь лінгвістики. Слово як основна лексична одиниця	26
Склад лексики української мови з погляду її походження	30
Парадигматичні відношення між словами	30
Функціональні аспекти екзистенції лексики сучасної української мови	33
Фразеологія як лінгвістична галузь і як мовний пласт	36
Лексикографія як галузь лінгвістики і практика укладання словників	36
Морфеміка як галузь лінгвістичних знань.	39
Зміни морфемного складу слова	41
Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та процес творення нових слів	42
Основні поняття морфології	47
Іменник	51
Прикметник	54
Числівник	58
Займенник	61
Дієслово	63
Прислівник	68
Прийменник	69
Сполучник	70
Частка	71
Вигук	72

Фундаментальні поняття синтаксису	73
Словосполучення як синтаксична одиниця	75
Граматична основа двоскладного речення	77
Предикативна основа односкладних речень	84
Другорядні члени речення	87
Неповне речення. Еквіваленти речень	91
Просте ускладнене речення	92
Складне речення	101
Складне безсполучникове речення елементарної будови	104
Складносурядні речення елементарної будови	106
Складнопідрядні речення нерозчленованої структури	110
Складнопідрядні речення розчленованої структури	114
Складні речення неелементарної будови	123
Складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку	126
Синтаксичні конструкції текстового рівня	128
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	132
ДОДАТКИ	133

ПЕРЕДМОВА

Фахова підготовка здобувачів ступеня вищої освіти бакалавр за спеціальностями *014 Середня освіта. Українська мова й література* та *035 Філологія. Українська мова й література* передбачає вивчення академічного курсу «Сучасна українська літературна мова». Змістове наповнення цієї навчальної дисципліни визначає науково обґрунтована лінгвістична теорія про екзистенцію на сучасному рівні розвитку фонетичної, морфемної, лексичної та граматичної підсистем української мови в їхньому взаємозв'язку. Освітньо-професійне спрямування передбачає формування в майбутніх учителів-словесників та філологів-дослідників практичних умінь лінгвістичного аналізу й трактування мовних явищ на різних рівнях: звуковому, семантичному, морфологічному, синтаксичному.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» є оволодіння здобувачами ступеня вищої освіти бакалавра літературною формою національної мови на практичному й теоретичному рівнях шляхом розвитку їхньої лінгвістичної, комунікативної, професійної, соціокультурної й навчально-стратегічної компетентностей.

Мета навчання відповідає соціальному замовленню суспільства на високопрофесійних фахівців освітньої галузі та реалізується шляхом застосування ефективних технологій (методів, форм і засобів) професійно орієнтованої лінгвістичної навчальної діяльності.

Пропонований навчальний посібник містить навчальний матеріал для підготовки до підсумкового атестаційного екзамену із «Сучасної української літературної мови» на здобуття ступеня вищої освіти бакалавр. Він охоплює всі розділи: «Фонетика й фонологія», «Орфоепія», «Графіка», «Орфографія», «Морфеміка», «Словотвір», «Лексикологія», «Фразеологія», «Лексикографія», «Морфологія», «Синтаксис». Лінгвістична теорія представлена у формі дефініцій всіх ключових понять з розлогим ілюструванням мовними фактами. Реєстр охоплює як найуживаніші, так і новаторські терміни сучасного мовознавства, дефініції яких або добиралися із найбільш

авторитетних словникових видань та академічних наукових праць, або більшою мірою авторські. Дефінітивна частина містить також окремі відомості з історії питання, обов'язковий ілюстративний матеріал і коротку етимологічну довідку.

Практичний аспект підготовки до атестаційного іспиту в навчальному посібнику забезпечено алгоритмами фонетичного, лексико-семантичного, морфемного, словотворчого, морфологічного, синтаксичного аналізів мовних одиниць, до яких подано взірці їхньої реалізації на конкретному мовному матеріалі.

Навчальний посібник пропонує перелік основної та додаткової навчальної й наукової літератури, у якому студент знайде праці як класиків українського мовознавства, так і сучасних науковців.

Автори переконані, що студенти ефективно використовують цей посібник як засіб узагальнення набутих знань після ґрунтовного опрацювання навчальних і наукових джерел лінгвістичних знань.

Над підготовкою навчального посібника працювали викладачі кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: доктор філологічних наук Павликівська Н. М. (розділ «Морфологія»), кандидати філологічних наук Гороф'янюк І. В. (розділи «Фонетика. Фонологія», «Графіка», «Орфографія», «Орфоепія»), Павлушенко О. А. (розділи «Морфеміка», «Словотвір», «Лексикологія», «Лексикографія», «Фразеологія»), Прокопчук Л. В. (розділ «Синтаксис»).

УКРАЇНСЬКА МОВА – НАЦІОНАЛЬНА Й ДЕРЖАВНА В УКРАЇНІ

Національна мова – продукт творчої та інтелектуальної діяльності багатьох поколінь одного народу, яка триває впродовж усього часу його історичного розвитку.

Державний статус мови – це зафіксовані в Конституції та інших державних документах обов'язкові для виконання функції мови.

У Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. серед іншого вказувалося: «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя».

У ст. 10 Конституції незалежної України, прийнятій 28 червня 1996 р., записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Конституційний Суд України своїм рішенням від 14 грудня 1999 р. дав таке тлумачення цього та інших пунктів Конституції: «Таким чином, положення Конституції України зобов'язують застосовувати державну – українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, у роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України».

16 червня 2019 року Верховна Рада України, керуючись Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року та схваленим Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року та Конституцією України, зважаючи на Концепцію державної мовної політики, затверджену Указом Президента України від 15 лютого

2010 року № 161/2010, прийняла Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Стаття 1, пункт 1 цього Закону визначає «Єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова. Державна мова є запорукою єдності нації й цілісності держави».

Форми національної мови – літературна та діалектна. Діалектна є первинною, базовою, існує в територіальних наріччях. В українській мові виділяють південно-східне, південно-західне та північне наріччя.

Літературна мова – це унормована, кодифікована в словниках форма національної мови, функція якої полягає в забезпеченні комфортної комунікації в різних царинах життєдіяльності соціуму між всіма його членами. Літературну мову характеризують такі ознаки: наддіалектна загальнонаціональна форма існування; поліфункціональне використання в різних сферах суспільно-комунікативної практики, яке забезпечується розгалуженою стилістичною диференціацією; наявність усталених кодифікованих норм.

Мовна норма – це сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови й суспільства. Мовне вживання регламентують орфоепічні, орфографічні, пунктуаційні, граматичні, лексичні, стилістичні норми.

ФОНЕТИКА ЯК НАУКА ПРО ЗВУКОВУ СТОРОНУ МОВИ. ФОНОЛОГІЯ

Фонетика (від гр. *phōnētikós* – звуковий) – галузь мовознавства, у якій вивчається звукова система мови у зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що наступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою. Також цей термін уживають у вузькому розумінні, маючи на увазі галузь мовознавства, у якій вивчаються фізико-акустична природа звуків, їхня сила, висота

тону, довгота, тембр (акустичний аспект), а також особливості творення звуків мовними органами людини (артикуляційний аспект).

Описова, або синхронна, фонетика – мовознавча галузь, яка займається вивченням звукової системи даної мови на певному етапі її розвитку.

Історична, або діахронна, фонетика – мовознавча галузь, яка вивчає розвиток звукової сторони мови протягом ряду епох, зокрема, встановлює виникнення або занепад певних звуків, еволюцію певних звукових явищ та процес становлення сучасної фонетичної системи даної мови.

Фонологія – це галузь мовознавства, що вивчає функційну значущість звукових одиниць мови як засобу розрізнення морфем, слів і їхніх форм. Центром фонології є **фонем**. Фонологія визначає принципи і методи встановлення складу фонем, вивчає їхні модифікації, зв'язки та опозиції, що існують між окремими фонемами та їхніми групами, тобто визначає фонологічну або фонетичну систему мови. Розрізняють фонологію історичну та фонологію сучасної мови.

Лінійні (сегментні) звукові одиниці – це звуки й склади. Лінійними вони зветься тому, що слідуєть один за одним, сегмент за сегментом, у мовному потоці.

Нелінійні (суперсегментні, надсегментні) звукові одиниці – це наголос та інтонація. Характеризуються тим, що їх не можна вимовити ізольовано, як звуки або склади, вони ніби нашаровуються на сегментні одиниці.

Звук мови – це узагальнення ряду близьких з погляду носія мови і з погляду артикуляційно-акустичного звуків, яке існує у свідомості як звуковий еталон.

Звук мовлення – це членоподільний конкретний звук людської мови, що утворюється за допомогою мовного апарату й має певні артикуляційно-акустичні властивості.

Фонема (від д.-гр. *φώνημα* – звук) – це найменша звукова одиниця, що може бути в мові носієм смислу і служить у ній для розрізнення слів і форм слів. Так, слова *вам, дам, там*

розрізняються фонемами /в/, /д/, /т/, а граматичні форми *сестра*, *сестро*, *сестри* розрізняються фонемами /а/, /о/, /и/.

Функції фонем: **конститутивна** (від лат. *constituere* – складати) функція (будівельна) полягає в тому, що фонема виступає як одиниця мови, з якої складаються вищі мовні одиниці – морфемі і слова. Завдяки **дистинктивній** (від лат. *distinquere* – розрізнявати) функції (розрізнявальній) фонема є засобом розрізнення морфем і слів. **Ідентифікаційна** (від лат. *identificare* – отожднювати) функція, або розпізнавальна, полягає в тому, що носій мови, вичленовуючи з мовленнєвого потоку звуки й сприймаючи їх як вияв певних фонем, розпізнає окремі морфемі й слова, без чого мовне спілкування взагалі було б неможливе.

Характерні ознаки фонем: 1. Абстрактна одиниця, яка існує у нашій свідомості. Вона протиставляється звукові як конкретній одиниці. У мовленні фонема матеріально реалізується в певному звуці. Наприклад, фонема /e/ у слові *вєсни* представлена звуком [e], а в слові *весняний* та сама фонема /e/ реалізується вже іншим звуком – [e^н]. 2. Лінійно неподільна одиниця. При фонетичному членуванні мовного потоку вона виступає мінімальною граничною одиницею, тобто вже менші відрізки у звуковому плані не вичленовуються. 3. Автономна одиниця, оскільки вона існує поряд з такими мовними одиницями, як морфема, слово, речення. 4. Фонема потенційно пов'язана із значенням: вона може осмислюватися через морфему або слово.

Алофон фонемі (від гр. *allos* – інший, *phōn* – звук) – це конкретний вияв кожної фонемі в мовному потоці.

Позиційні алофони – це алофони, виникнення яких спричинене місцем у слові (початок, кінець), положенням щодо наголосу, напр., фонема /o/ реалізується у своєму позиційному алофоні [o^у] у слові *p[o^у]зумний*.

Комбінаторні алофони – алофони, зумовлені впливом сусідніх фонем, напр., фонема /p/ реалізується у своєму комбінаторному алофоні [p^o] у слові *[p^o]озумний*.

Основний алофон – найсамостійніший, незалежний алофон фонем, який називаємо, представляючи фонему загалом. Усі мовні звуки є конкретними реалізаціями фонем. Усі алофони об'єднуються у відносно невелику кількість фонем. У сучасній українській літературній мові 38 основних фонем:

Голосні: /a/, /o/, /y/, /e/, /i/, /i/.

Приголосні: /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /р/, /р'/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж/, /дз/, /дз'/, /й/, /г/, /к/, /х/, /г/.

Сильна позиція для голосних – це позиція під наголосом, на початку слова, між твердими приголосними або після твердого приголосного в кінці слова.

Сильна позиція для приголосних – позиція кінця слова або перед голосним заднього ряду.

Слабка позиція для голосних – це позиція ненаголошеності.

Слабка позиція для приголосних – позиція перед іншим приголосним.

Метод квазіомонімів – це найпоширеніший метод встановлення фонемного протиставлення звуків. Інша його назва – метод мінімальних пар, або бінарних фонологічних опозицій, тобто слів із різним значенням, що відрізняються у своєму звуковому складі тільки одним звуком. Такі звуки, завдяки яким один квазіомонім протиставляється іншому, і є різними фонемами.

Трактування фонем слабких позицій різними школами – 1) представники Санкт-Петербурзької фонологічної школи (Л. Щерба) тут виходять з процедури ототожнення і протиставлення наявних звукових одиниць, тобто фонемна належність встановлюється безпосередньо в конкретній словоформі за диференційними ознаками; 2) представники Московської фонологічної школи (О. Реформатський) фонему визначають тільки через сильну позицію.

Диференційні ознаки фонем – це єдність артикуляційно-акустичних ознак, якими одна фонема відрізняється від іншої, тобто протиставляється їй. Ці ознаки є самостійними і незалежними. Для

українських приголосних диференційними ознаками є: 1) місце творення звука, 2) спосіб творення звука, 3) участь голосу і шуму, 4) палаталізація (твердість-м'якість). Для голосних – ряд і ступінь піднесення.

Недиференційні ознаки фонем – це ті ознаки, які властиві фонемі, але не використовуються для протиставлення зі смислорозрізнявальною метою. Для українських приголосних недиференційною ознакою є акустичний ефект, для голосних – лабіалізованість.

Голосні звуки – це звуки людської мови, в основі яких лежить музикальний тон, утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації цих коливань у надгортанних порожнинах, є складотворчими.

Місце артикуляції голосних (ряд) – визначається положенням спинки язика в горизонтальному напрямі відносно піднебіння.

Ступінь підняття (піднесення) язика залежить від того, якою мірою спинка язика піднімається до піднебіння.

Приголосні звуки – це звуки людської мови, в основі яких лежить шум з більшою чи меншою домішкою музикального тону, утворюваний у надгортанних порожнинах при подоланні експіраторним струменем повітря повної чи часткової перепони мовних органів, не є складотворчими.

Фонологічний статус напівпом'якшених приголосних: губних *б', н', в', м', ф'*, шиплячих *ж', ч', ш', дж'*, задньоязикових *г', к', х'* та фарингального *г'* – це комбінаторні алофони відповідних твердих фонем.

Фонологічна природа подовжених звуків – це завжди реалізація двох однакових фонем – [н:] = /н/ + /н/

Класифікація приголосних:

I. За місцем творення звука (дія активних і пасивних мовних органів):

1. Губні: *б, н, в, м, ф*;
- а) губно-губні: *б, н, в, м*;
- б) губно-зубні: *ф*.

2. Передньоязикові: *д, д', т, т', з, з', с, с', дз, дз', ц, ц', ж, ч, ш, дж, р, р', л, л', н, н'*;

а) зубні: *д, з, н*;

б) піднебінно-зубні: *р, ж, ш*.

3. Середньоязикові: *й*;

4. Задньоязикові: *г, к, х*;

5. Глоткові, або фарингальні: *г*.

II. За способом творення шуму (ураховується характер перепони, що утворюється між активними й пасивними мовними органами):

1. Проривні: *б, п, д, д', т, т', г, к*;

2. Щілинні (фрикативні): *з, з', с, с', в, ф, ж, ш, г, х, й*;

3. Африкати (злиті): *дз, дз', дж, ц, ц', ч*;

4. Зімкнено-прохідні: *м, н, н'* (носові);

л, л' (бокові, або плавні);

5. Дрижачі (вібранти): *р, р'*.

III. За участю голосу і шуму (тобто за роботою голосових зв'язок):

1. Сонорні: *в, м, н, н', л, л', р, р', й*;

2. Шумні: а) дзвінки – *б, г, д, д', ж, дж, з, з', дз, дз'*;

б) глухі – *п, х, к, т, т', ш, ч, с, с', ц, ц', ф*.

IV. За твердістю-м'якістю (палаталізація виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика в напрямі до твердого піднебіння):

1. М'який (палатальний): *й*;

2. Пом'якшені (палаталізовані): *д', т', з', с', ц', дз', л', н', р'*;

3. Напівпом'якшені (напівпалаталізовані): *б', п', в', м', ф', ж', ч', ш', дж', г', к', х', г'*.

Кореляція приголосних – це система протиставлень (кореляцій) за однією з диференційних ознак.

1. Кореляційний ряд *дзвінка-глуха*: *б-п, г-х, г-к, д-т, д'-т', ж-ш, дж-ч, з-с, з'-с', дз-ц, дз'-ц', (ф-)*.

2. Кореляційний ряд *тверда-м'яка*: *д-д', т-т', н-н', л-л', р-р', з-з', с-с', ц-ц', дз-дз', (й-)*.

3. Кореляційний ряд *проривна-африката*: *т-ц, т'-ц', т-ч, д-дж, д-дз*.

4. Кореляційний ряд *шипляча-свистяча*: *ш-с, ж-з, ч-ц, дж-дз*.

Класифікація голосних

Ступінь підняття	Ряд		
	передній	середній	задній
високий	І		<У>
високо-середній	И		
середній	Е		<О>
низький			А

ЗМІНИ ЗВУКІВ У МОВНОМУ ПОТОЦІ

Модифікації (від лат. *modificatio* – установлення міри) – це видозміни, пов’язані із частковими змінами фонемі в мовному потоці, унаслідок чого вона набуває того чи того відтінку, проте не втрачає своєї фонематичної належності, тобто залишається тією самою фонемою. Унаслідок модифікацій з’являються позиційні та комбінаторні алофони. З огляду на це виділяють **позиційні модифікації** (наголошеність чи ненаголошеність складу, позиція у кінці чи на початку слова) і **комбінаторні** (накладання артикуляції одного звука на артикуляцію іншого).

Акомодація (від лат. *accomodatio* – пристосування) – це зміни, що відбуваються між звуками різних категорій, тобто між голосними й приголосними.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – це пристосування вимови одного звука до вимов іншого в артикуляційному й акустичному відношенні. Асимілюються найчастіше приголосні. За ступенем уподібнення розрізняють асиміляцію повну і часткову. При **повній асиміляції** один звук повністю ототожнюється з іншим: *ві[ч:]зна*. При **частковій асиміляції** звук уподібнюється іншому лише за якоюсь однією

диференційною ознакою, напр., за дзвінкістю – глухістю: *ане[г]дот*. За напрямом асиміляція буває регресивна і прогресивна. При **регресивній асиміляції** попередній звук уподібнюється наступному, напр., *[с']ніг*. При **прогресивній асиміляції** наступний звук уподібнюється до попереднього, напр., *зіс[т^н]*. У сучасній українській мові переважає асиміляція регресивна. Результатом асиміляції можуть бути живі чергування фонем та модифікації фонем.

Фонетичне слово – це поєднання повнозначного і службового слів, які внаслідок внутрішньої підпорядкованості одному наголосу зливаються в єдине ціле, наприклад: *без тебе, як же, сказав би*. Розрізняють проклітики та енклітики. **Проклітика** – це фонетичне слово, побудоване за моделлю: службове слово + повнозначне, напр., *не читаю*. **Енклітика** – це фонетичне слово, побудоване за моделлю: повнозначне слово + службове, напр., *читав би*.

Модифікації в системі вокалізму – акомодация (приспосовування голосних до сусідніх м'яких приголосних), редукція (зміни ненаголошених голосних щодо тривалості, інтенсивності, якості).

Модифікації в системі консонантизму – акомодация (приспосовування приголосних до сусідніх голосних) і асиміляція (уподібнення) приголосних у групах приголосних.

Акомодация голосних – залежність артикуляції голосних від сусідніх м'яких приголосних. Під впливом м'яких приголосних на початку голосних, у кінці їх або з обох боків з'являється перехідний **і-подібний сегмент** (*·а, а·; ä*), напр., *ряд [р'ад]*. Розрізняють прогресивну акомодацию і регресивну. Якщо активно діє попередній звук і пристосовує до себе наступний, тоді виникає **прогресивна акомодация** (поява лівобічного і-подібного сегмента), напр., *льон [л'он]*. Коли ж активним виступає наступний звук, – це **регресивна акомодация** (правобічний сегмент), напр., *кий [киї]*.

Редукція голосних (від лат. *reductio* – повернення, відновлення) – це якісні зміни голосних, які виникають у ненаголошеній позиції у зв'язку з ослабленням загальної артикуляційної напруженості (*e^н, i^е, o^у*), напр., *кл[e^н]новий*.

Випадки редукції в українській мові:

1) /e/ → [e^u] перед складом з наголошеним **а, о, е**: *д[e^u]ржáва, в[e^u]дé, с[e^u]лó;*

2) /e/ → [и^e] перед складом з наголошеним **и, і, у**: *ни[и^e]ниця, б[и^e]рý, н[и^e]сítь;*

3) /и/ → [и^e] перед складом з наголошеним **о, у, и, і**: *б[и^e]лина, н[и^e]шíмо, ж[и^e]вú, ж[и^e]лó;*

4) /и/ → [e^u] перед складом з наголошеним **е, а**: *бл[e^u]зéнько, зб[e^u]рáти.*

5) /o/ → [o^y] перед складом з наголошеним [у] і рідше перед [і]: *з[o^y]зúля, а також т[o^y]бí, с[o^y]бí, х[o^y]дím.*

Акомодація приголосних – це пристосування приголосних до сусідніх голосних: 1) **напівпом'якшена вимова** губних, шиплячих, задньоязикових та глоткових ([б'], [п'], [в'], [м'], [ф']; [ж'], [ч'], [ш'], [дж']; [г'], [к'], [х']; [з']) перед наступною літерою **я, ю, є, і**; 2) **лабіалізація** приголосних перед наступними голосними **о** та **у** ([m^o], [z^o], [l^o] та ін.).

Модифікації як наслідок асиміляції – це виникнення призвука **ц'** у приголосному **т'** під впливом попереднього свистячого **с'**: *[rá·д'ic't^{m'}], [c't^{m'} i н á], [в'ic't^{m'}].*

Позиційні модифікації приголосних – це зміни, що залежать від позиції **в** та **й** щодо місця в слові і складі; модифікація – **в** → **ÿ**, **й** → **ĩ** відбувається: 1) на початку слова перед приголосним (*йти, входить*); 2) у кінці слова після голосного (*знай, приходив*); 3) у середині слова після голосного перед приголосним (*знайти, шовк*).

Фонетична транскрипція – це такий спосіб запису живої мови, при якому з можливою точністю передається кожен звук з усіма його відтінками, тобто фіксуються основні, позиційні та комбінаторні алофони, напр., *[кле^uн^oóви·ĩ].*

Для точного транскрибування всіх фонетичних особливостей використовують систему діакритичних (гр. *diakritikos* – розрізняльний) знаків:

[] – у квадратні дужки береться слово чи текст;

[e^u], [и^e], [o^y] – на позначення редукції відповідних голосних;

[r°] – пристосування приголосних до вимови наступних голосних *o, y*;

[•a], [a•], [ä] – для позначення і-подібного звучання голосних;

[ÿ], [i] – нескладотворчі голосні;

[н:] або [н] – так позначаються подовжені приголосні;

[д'] – позначення пом'якшеного приголосного;

[ж'] – напівпом'якшений приголосний;

[дж], [дз] – знаки для передачі африкат;

[á] – риска над буквою позначає наголос;

/ – на позначення невеликої паузи в реченні; // – тривала пауза.

Отже, завданням фонетичної транскрипції є детальний опис звуків в артикуляційно-акустичному аспекті. Залежно від потреби вона може бути деталізованою і спрощеною.

У фонетичній транскрипції не вживаються:

1. Великі літери.
2. Літери *я, ю, є, ї, щ, ь*.
3. Розділові знаки.

Зразок: [на^е з^ім^л'ї н'іх^т°о н'ік°о^м°у н'іч°о^г°о н^іе^е віне^н // алé ви^н°у^ат'і й'е / б°о м°уси т'б°ути в'ідп°о в'іда'л'н'іс'т'°//].

Фонематична транскрипція – такий спосіб запису живої мови, при якому передаються тільки основні фонем мови без урахування тих відтінків, що неістотні у фонологічному відношенні, напр, /кленóвий/.

Вимоги, що ставляться до фонематичної транскрипції:

1. Текст береться в скісні дужки.
2. Кожна фонема, незалежно від позиції, позначається тим самим знаком.

3. Ставиться знак наголосу над голосним.

4. Позначаються паузи.

Зразок: /на земл'ї н'іхт°о н'ік°ому н'ічого не вінен // алé винувáт'і йе / бо мусит'бути відповідáл'н'іс'т'°//].

Чергування фонем – це закономірна взаємозаміна звуків у тій самій морфемі при словозміні чи словотворенні, напр., *сік* – *соку*, *сік* – *сочитися*.

Альтернанти (від лат. *alterno* — чергую, змінюю) – фонем, які чергуються між собою в тій самій морфемі.

Живі (фонетичні) чергування – це чергування звуків, зумовлені певними фонетичними умовами, що діють у сучасній мові, і не закріплені на письмі, напр., *боро[д']ба*.

Типи живих чергувань: 1) чергування за дзвінкістю-глухістю; 2) чергування за місцем і способом творення; 3) чергування за твердістю-м'якістю; 4) чергування приголосних з нулем звука; 5) чергування голосних з приголосними.

Чергування (асиміляція) за дзвінкістю-глухістю – це чергування за участю голосу в творенні приголосних, воно полягає в тому, що дзвінкі приголосні перед глухими, унаслідок уподібнення (асиміляції), чергуються з глухими приголосними, а глухі перед дзвінкими чергуються з дзвінками, напр., *ле[х]ко*.

Чергування приголосних за місцем і способом творення полягає в тому, що свистячі перед шиплячими завжди чергуються з шиплячими, шиплячі перед свистячими завжди чергуються із свистячими, а також *д//дж, т//ч, д//дз, т//ц*, напр., *кві[ц']і*.

Чергування за твердістю-м'якістю полягає в тому, що передньоязикові приголосні *д, т, л, н, з, с, дз, ц* у середині слова перед іншими м'якими приголосними цієї ж групи звичайно пом'якшуються, напр., *[д']ля*.

Позиційні чергування голосних з приголосними – це одна з характерних особливостей української мови, зумовлена чергуванням голосної фонем */у/* із приголосною фонемою */в/* та голосної */і/* з приголосною */й/*.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ФОНЕМ

Історичні чергування – це чергування, які не можуть бути пояснені фонетичними закономірностями, властивими сучасній мові, вони відбуваються за традицією і на сучасному рівні закріпилися на письмі, напр., *кiнь – коня*.

Найдавніші чергування голосних – чергування, що виникли в період праслов'янської мовної єдності або сягають ще дослов'янської доби (*e//o, i//a, e//i* та ін.), напр., *котити – катати*.

Чергування /o/, /e/ з фонемним нулем – чергування, яке розвинулося ще в староукраїнській мові приблизно в XI–XII ст. на місці колишніх зредукованих голосних Ъ (йор) і Ь (єр) і перейшло в усі східнослов'янські мови. Обов'язкова умова цього чергування: *o, e* мають бути **нові**, напр., *садок – садка*.

Випадні /o/, /e/ – голосні, що утворилися з колишніх зредукованих Ъ, Ь у сильній позиції (під наголосом, перед складом із зредукованим голосним у слабкій позиції), а також виняткові групи слів, у яких *o, e* стоять перед сонорним: 1) *день, пень, сон*; 2) у повноголосі *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-*; 3) у суфіксі *-ень*.

Вставні /o/, /e/ – голосні, які вставилися між шумним і кінцевим сонорним основи, після якого занепав зредукований. На місці вставних нічого не було, напр, *вітер – вітру*.

Нові, або вторинні /o/, /e/ – ті, що розвинулися з колишніх зредукованих голосних Ъ та Ь або вставилися між шумним і сонорним, після якого занепав зредукований.

Чергування /o/, /e/ з /i/ (національне чергування) – це чергування голосних /o/ та /e/, що стоять у відкритому складі, з /i/, що стоїть у закритому складі. Для проходження цього чергування необхідні дві умови: 1) *o, e* за походженням мають бути лише давніми (первинними, етимологічними); 2) склад має бути закритий новоутворений.

Новоутворені закриті склади – це склади, які в давній мові були відкритими відповідно до закону відкритого складу, але з припиненням дії цього закону стали закритими; відомі 2 шляхи утворення новоутвореного закритого складу:

1) занепад редукованого Ъ (йор) чи Ь (єр) у наступному складі: *стіл – стола*: **СТОЛЪ** → **СТОЛ** (занепад редукованого) → **СТЌЛ** (подовження давнього голосного) → **СТУОЛ** (дифтонгізація) → **СТУЕЛ** → **СТУИЛ** → **СТУІЛ** (видозміна дифтонгів) → **СТІЛ** (монофтонгізація);

2) неповна редукція /И/ в /Й/: *мій-мого* (М О И → М О Й).

Е // О після шиплячих та /й/ – історичне чергування голосних, зумовлене ствердінням шиплячих приголосних на українському мовному ґрунті (у давньоукраїнській мові шиплячі були постійно м'якими).

Фонема /о/ виступає після шиплячих та /й/ перед твердою приголосною та перед складом з голосними /а/, /о/, /у/, /и/ (з давнього Ї): *щока, чорнило, чогось* і под.

Фонема /е/ вживається після шиплячих та /й/ перед м'якою приголосною та перед складом з голосними /е/, /і/, /и/ (з давнього И): *ніженька, копієчка, женити* і под.

Чергування /и/ з /о/ або /е/ у фонемосполуках -РИ-, -ЛИ- – історичне чергування голосних, зумовлене походженням фонемосполук -РИ-, -ЛИ- зі сполук «сонорний» + «редукований»: РЪ, ЛЪ, РЬ, ЛЬ, коли редуквані голосні Ъ (йор) і Ь (ер) занепали в слабкій позиції, після сонорних вставився И, напр., *кров – кривавий* КРЪВАВЫЙ → КРВАВЫЙ → КРИВАВИЙ.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

Перше перехідне пом'якшення, або перша палаталізація, – це зміна /г/, /к/, /х/ на /ж/, /ч/, /ш/ перед голосним переднього ряду (И, Е, Ъ (ять), Ь, А (юс малий)), зумовлене твердою природою задньоязикових і глоткового в давньоруській мові, напр., *друг – друже*.

Друге перехідне пом'якшення, або друга палаталізація, – це зміна /г/, /к/, /х/ на /з', /ц', /с'/ перед голосним *і* (з давніх Ъ, И) в іменниках жіночого роду давального відмінка однини та в іменниках усіх трьох родів місцевого відмінка однини, напр., *перемога – перемозі, язик – на язичі*.

Епентетичний звук (від гр. *epenthesis* – вставка) – це м'який [л'], який вставлявся на місці давнього суфікса *ј* при дієвідмінюванні.

Суфіксальний *ј* – давній суфікс, який не зберігся в українській мові, але спричинив ряд звукових змін серед приголосних.

Чергування приголосних під впливом суфіксального j – це чергування приголосних таких типів:

1. Задньоязикові – на шиплячі: /к/ // /ч/, /х/ // /ш/, /г/ // /ж/ (*сікти* – *січу*, *колихати* – *колишу*, *могти* – *можу*).

2. Передньоязикові – на шиплячі: /д/ // /дж/, /т/ // /ч/, /з/ // /ж/, /с/ // /ш/, /зд/ // /ждж/, /ст/ // /шч/ (*нагородити* – *нагороджу*, *світити* – *свічу*, *в'язати* – *в'язу*, *просити* – *прошу*, *їздити* – *їжджу*, *мостити* – *мощу*).

3. Губні – на сполуку “губний + вставний л”:

/б/ // /бл/, /п/ // /пл/, /в/ // /вл/, /м/ // /мл/, /ф/ // /фл/ (*зубити* – *зублю*, *топити* – *топлю*, *мовити* – *мовлю*, *спати* – *сплю*, *відломити* – *відломлю*, *графити* – *графлю*).

4. Тверді /н/, /л/, /р/ – на м'які /н'/, /л'/, /р'/ (*манити* – *заманюю*, *полоти* – *полю*, *морити* – *морю*).

5. Губні – на сполуку «губний + j»:

/б/ // /бj/, /п/ // /пj/, /в/ // /вj/, /м/ // /mj/, /ф/ // /фj/ (*голуб* – *голуб'ячий*, *олово* – *олов'яний*, *солома* – *солом'яний*, *торф* – *торф'яний*).

Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* < *dissimilis* — несхожий) – це процес розподібнення однакових приголосних щодо способу їхнього творення. Процес дисиміляції стає можливим, коли зустрічаються поряд два проривні або два щілинні звуки, сполучення яких є незручним для вимови, пор.: **кт, чн, шш, жш, тт**. Унаслідок дисиміляції виникає поєднання звуків, яке полегшує вимову, – це сполучення щілинного приголосного з проривним, наприклад: /кт/ → /хт/, /чн/ → /шн/, /шш/ → /шч/, /жш/ → /жч/, /тт/ → /ст/, напр., *рушник* – /чн/ → /шн/.

Регресивна дисиміляція – розподібнення першого приголосного звука в сполученні двох проривних, напр., *кѣто* → *хто*.

Прогресивна дисиміляція – розподібнення другого приголосного звука в сполученні двох щілинних, напр., *вишший* → *вишчий* (орфогр. *вищій*).

Контактна дисиміляція – розподібнення між суміжними звуками, напр., *кво[хт]ати*.

Дистантна дисиміляція – розподібнення між звуками, які перебувають на відстані, напр., ст. сл. СЬРЕБРО → *срібло* (рр → рл).

Словотворчий формант – афікс (суфікс), за допомогою якого творяться нові слова.

Мотивуюча основа – це твірна основа, до якої в процесі словотворення додається словотворчий формант.

Альтернації фонем (від лат. *alternare* — чергувати, змінювати) – це чергування фонем.

Аломорфи (від гр. *allos* – інший + *morphe* – форма) – це видозмінені морфеми, які виникають унаслідок чергувань, напр., кореневі аломорфи *рік* – *річний*.

Типи аломорфів: кореневі, суфіксальні, префіксальні.

СКЛАД. НАГОЛОС. ІНТОНАЦІЯ

Склад – мінімальний відрізок мовлення, що характеризується артикуляційною й акустичною спаяністю звуків, які до нього входять, має єдину вершину гучності, представлена здебільшого голосним.

Складоподіл – реальна чи потенційна межа між складами.

Відкритий склад – склад, що закінчується на голосний.

Закритий склад – склад, що закінчується на приголосний.

Прикритий склад – склад, що починається на приголосний.

Неприкритий склад – склад, що починається на голосний.

Теорія сонорності (гучності) покладена в основу правил складоподілу і полягає в тому, що межа між складами повинна пройти так, щоб гучність звуків попереднього складу поступово спадала, а наступного – зростала.

Інтервокальний приголосний (від лат. *inter* – між + *vocalis* – голосний) – це приголосний звук, який стоїть між двома голосними.

Фонетичний поділ – це членування слова на склади.

Орфографічний поділ – це поділ слова на дві частини для переносу з рядка в рядок.

Наголос словесний – це виділення одного складу слова за допомогою артикуляційних засобів, властивих даній мові, – м'язової

напруженості мовного апарата, збільшення сили видиху, зростання тривалості.

Вільний наголос (різномісцевий) – наголос, який може падати на будь-який склад слова.

Рухомий наголос – наголос, який при зміні слова може змінювати своє місце.

Постійний наголос – наголос, який не змінюється при зміні слова.

Зв'язаний наголос – наголос, який фіксований у мовах на певному складі.

Інтоніяція (від лат. *intonō* – голосно помовляю) – це сукупність кількох суперсигментних фонетичних засобів (компонентів): фразового наголосу, пауз, мелодики, тембру, темпу – і слугує в реченні засобом вираження синтаксичних значень і емоційно-експресивного забарвлення.

Фразовий наголос об'єднує такі різновиди: наголос фонетичного слова (акцентної групи), синтагматичний, логічний, емфатичний.

Наголос акцентної групи – це найслабший за своєю силою наголос і падає він здебільшого на повнозначне слово.

Синтагматичний наголос (від гр. *syntagma* – щось з'єднане) припадає в межах синтагми на найважливіше слово, навколо якого об'єднуються інші, слабко наголошені або ненаголошені слова, що входять до цієї синтагми.

Синтагма (від гр. *syntagma* – щось з'єднане) – це група слів, найтісніше пов'язаних за змістом.

Логічний наголос – особливе виділення голосом слова, найважливішого за змістом в реченні.

Емфатичний наголос (від гр. *emphaticos* – зображувальний, виразний) – наголос, за допомогою якого підсилюється емоційний бік слова, виражається афективний стан мовця.

Пауза, павза (лат. *pausa* від гр. *pausis* – перерва) – більш або менш тривала зупинка в мовному потоці.

Мелодика (від гр. *melodikos* – пісенний) – підвищення та зниження основного тону голосу, що служить засобом передачі думок і почуттів. Розрізняють мелодику завершеності, незавершеності і питальну.

Ритм мовлення (лат. *rhythmus*, др.-греч. *ῥυθμός*, від д.-гр. *ῥέω* – текти, струїтися) визначається чергуванням наголошених і ненаголошених, довгих і коротких складів.

Тембр мовлення (від фр. *timbre* – дзвоник, мітка, вирізняльний знак) – звукові модуляції, які надають мовленню тих чи інших емоційно-експресивних відтінків (тембр «лагідний», «веселий», «сварливий», «загрозливий» тощо).

Темп мовлення (італ. *tempo* від лат. *tempus* – час) – швидкість або повільність протікання мовлення в часі і тривалість пауз між мовними відрізками.

Інтонема (від лат. *intonō* – голосно помовляю) – це інтонаційний контур певного висловлювання або його частини.

Інтонограма (від лат. *intonō* – голосно помовляю) – це графічні схеми для передачі особливостей мелодики.

ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

Орфоепія (від гр. *orthos* – правильний і *epos* – мова) – 1) розділ мовознавчої науки про правила нормативної літературної вимови; 2) сукупність правил загальнонародної вимови.

Фонетичні помилки – це артикуляційні відмінності алофонів тієї самої фонемі, напр., [*niuu*^o*y*^o*m*ⁿⁱ].

Фонологічні помилки – вимовні помилки, коли якась фонема літературної мови заступається іншою фонемою: *гриб* – *грип*, *ніж* – *ніш*.

Милозвучність мови – це різноманітні засоби урівноваження вокалізму з консонантизмом, тобто голосних із приголосними (паралельні сполучники *і* – *й*, прийменники *в* – *у*, *уві*, *від* – *од*, *віді*, *з* – *зі*, *із*, суфікси *-ти*, *-ть*; закінчення *-мо* – *-м*; частки *би* – *б*, *же* – *ж*).

Графіка (від гр. *graphikos* – письмовий) – 1) наука, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків мови на письмі; 2) сукупність усіх засобів писемності, якими жива мова передається на письмі: літери алфавіту, апостроф, знак наголосу, розділові знаки, а також система співвідношень між буквами і звуками.

Графема (від гр. *grapho* – пишу) – мінімальна одиниця графічної системи мови (системи письма). Цей термін використовується як синонім букви або ієрогліфа.

Алфавіт (азбука, або абетка) – розташовані в певному порядку графічні знаки – літери. У сучасному українському алфавіті 33 літери, кожна з яких буває друкована й рукописна, велика й мала.

Небуквені графічні знаки – це такі засоби графіки, як рядкові та діакритичні знаки.

Принципи графіки – закономірності, на яких побудована графічна система.

Позиційний (складовий) принцип графіки полягає в тому, що значення літери виявляється на письмі не самостійно, а в поєднанні з іншими літерами й графічними знаками. Цей принцип стосується позначення м'якості приголосних, для яких немає спеціальних літер, а також позначення фонем /й/.

Фонематичний принцип графіки полягає в тому, що літери алфавіту передають на письмі фонемі, а не звуки.

Письмо – це система умовних графічних знаків, за допомогою яких фіксується усна мова для закріплення інформації в часі й передачі її на відстані.

Устав – тип кириличного письма з геометрично чітким малюнком букв.

Напівустав – письмо, яке прийшло на зміну уставу і характеризується швидкістю виконання і простотою форм.

Скоропис – це швидка нова форма письма, яка застосовувалася у приватному листуванні, ділових паперах та документах.

«Гражданка» – новий тип письма, який виник після реформи азбуки і являв собою новий шрифт, у якому були замінені самі накреслення букв.

Речове (предметне) «письмо» – це різні мнемотехнічні засоби, які стали першим кроком на далекому шляху розвитку письма (вузли, зарубки на деревах, бірки, умовні позначки, сигнали мисливців тощо).

Піктографічне письмо, або «малюнкове письмо» (лат. *pictus* – писаний фарбами + *grapho* – пишу) – один з етапів розвитку письма, за якого зміст повідомлення передавався за допомогою малюнків.

Піктограма (від лат. *pictus* – намальований) – схематичний малюнок, який служить для зображення цілого повідомлення; це своєрідні оповідання в малюнках, які не читаються, а лише тлумачаться.

Ідеографічне (символічне) письмо (від гр. *idea* – поняття + *grapho* – пишу) – письмо значками, які виражають певні слова-поняття незалежно від звукового оформлення їх.

Ієрогліфи (від гр. *hieroglyphi* – священні письмена) – фігурні значки, які означали цілі слова (поняття) або окремі склади та звуки.

Складове (силабічне) письмо – це письмо за допомогою знаків, які позначають склади слів (силабеми).

Буквено-фонетичне письмо (звукове або буквене) – письмо, у якому кожна буква позначає вже не слово і не склад, а здебільшого звук.

Орфографія (від гр. *orthós* – правильний + *graphē* – письмо) – 1) це система однотипних написань, що склалися історично, яку прийняло і якою користується суспільство; 2) це правила, що забезпечують однотипні написання у тих випадках, коли можливі різні написання; 3) це частина науки про мову в її писемній формі, яка вивчає написання і встановлює їхню однотипність.

Орфограма (від гр. *orthós* – правильний + *graphē* – письмо) – правильне написання, яке потрібно вибрати із ряду можливих і яке відповідає правилам орфографії; це графічний знак, уживання якого визначається орфографічним правилом.

Орфографічне правило – це особливі інструкції, у яких перераховуються умови вибору тих чи тих єдино прийнятих усіма написань.

Фонетичний принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі за їхньою літературною вимовою.

Морфологічний принцип полягає в тому, що при його застосуванні зберігається однакове написання морфем незалежно від їх позиції в слові, а отже, й позначення на письмі однією буквою усіх алофонів тієї самої фонем.

Традиційний (історичний) принцип полягає в тому, що слова передаються на письмі за традицією, як писали їх раніше, хоча в сучасній мові таке написання не пояснюється ні вимовою, ні граматичною будовою.

Смисловий (диференційний) принцип полягає в розрізненні значень слів під час їхнього написання.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ ЛІНГВІСТИКИ. СЛОВО ЯК ОСНОВНА ЛЕКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Лексикологія – (від гр. *lexis* – слово і *logos* – учення) – це галузь лінгвістики, що вивчає лексичну підсистему мови на її синхронному й діахронному зрізі. Досліджуючи синхронний зріз, тобто сучасний стан розвитку лексики, науковці з'ясовують семантичний обсяг слів, досліджують зміни в ньому під впливом зовнішніх суспільно-культурних чинників та внутрішніх, зокрема взаємозв'язків лексичних одиниць у тексті, установлюють джерела поповнення лексичного фонду мови, аналізують принципи мотивації виникнення лексичного значення. Історична лексикологія вивчає еволюцію лексичних значень, рух лексичних пластів упродовж століть, причини архаїзації лексичних одиниць, установлення причиново-наслідкових зв'язків між явищами в лексичній підсистемі національної мови.

Слово – це найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні, відокремлено оформлена значеннева одиниця мови, яка співвідноситься з пізнаним і вичленуваним окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якої є позначання, знакова репрезентація

цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження.

Значення слова – це той його зміст, який співвідноситься з об'єктивною дійсністю, засвідчує своє реальне існування наявністю загалом однакового розуміння в того, хто вимовляє слово, і в того, хто його чує.

Лексема (від гр. *lexis* – слово) – це сукупність усіх лексико-семантичних варіантів, словоформ, стилістичних і фонетичних варіацій слова.

Сема (від гр. *sēma* – знак) – це окремий компонент (відтінок) лексичного значення слова або лексико-семантичний варіант, складник його семени.

Семема (від гр. *sēmaino* – визначаю) – це сукупність сем слова, семантичний обсяг лексичної одиниці, який може містити одну сему (моносемічне / однозначне слово) або кілька сем (полісемічне / багатозначне слово).

Денотат (лат. *denotatum* – позначуване) – реалія об'єктивної дійсності (предмет, явище, істота, дія/процес, ознака, ситуація) чи поняття ментальної сфери, що позначене словом. Синонім до терміна *референт*.

Денотативне значення слова – це пряме лексичне значення слова, яке адекватно співвідноситься з об'єктивною дійсністю, наприклад: *кінь* – *велика однокопитна свійська тварина, яку використовують для перевезення людей чи вантажів*.

Конотативне значення слова (від лат. *con* – разом і *notatio* – позначений) – це семантичне (значеннєве) нашарування на денотативне значення слова, яке з'являється під впливом суб'єктивної оцінки мовцями позначуваних реалій чи асоціацій, викликаних в уяві носіїв мови. Серед конотативних значень слів розрізняють такі: іронічне, архаїчне, зменшено-пестливе, зневажливе, переносне, стилістичне (розмовне, поетичне, фамільярне, книжне, урочисте, фольклорне і т. под.). Конотативне значення збагачує, урізноманітнює семему слова, наприклад, іменник *море* має

конотативне значення *велика кількість*: *На площі вирувало море людей*.

Контекстуально зумовлене значення слова – це переносне значення слова, яке виникає в контексті, оскільки слово (назву) мовці переносять з одного денотата на інший за схожістю цих денотатів або їхньою дотичністю, наприклад, прикметник *зелений* набуває переносного значення «молодий, незрілий» у сполученні з іменником *юнак* за схожістю до недостиглого, недозрілого плоду, що здебільшого зелений на колір.

Фразеологічно зв'язане значення слова – це значення, яке виникає, коли слово традиційно вживається в цілісному фразеологічному сполученні. Його денотативне значення переосмислюється під впливом загального значення фразеологічної одиниці, наприклад, слово *ворона* у фразеологізмі *біла ворона* набуло значення «людина, яку не сприймає оточення через її виразну відмінність від інших».

Переносне значення слова – загальноприйняте, закріплене в мові, відоме більшості її користувачів, зафіксоване в словниках конотативне значення слова, наприклад: *лимонний* як назва кольору, *блискавка* як назва застіжки, *мишка* як назва пристрою для роботи з комп'ютером.

– контекстуально зумовлене, вузьке, образне, фігуральне значення слова. Розрізняють три основні типи переносних вживань слова: метафора, метонімія, синекдоха.

Метафора (від гр. *metaphora* – переміщення, віддалення) – це перенесення слова як назви з одного денотата на інший денотат на підставі їхньої схожості за ознаками, функціями чи властивостями, наприклад: *срібна роса, золота осінь* (за кольором срібла чи золота).

Метонімія (від гр. *metonymia* – перейменування) – це перенесення назви одного денотата на інший, який перебуває з попереднім у тісному зв'язку, співіснує з ним у часі й просторі, наприклад: *закипів чайник, вивчаємо Шевченка, одягнула золото*.

Синекдоха (від гр. *synerdochē* – співвіднесення, від *syn* – разом і *ekdochē* – переймання) – це перенесення назви частини денотата на

позначення його всього, назви одиничного на позначення сукупності: *заробити копійку* (у значенні грошей), *студент бакалаврату* (у значенні всіх осіб, які здобувають цей ступінь вищої освіти) *засвоює комплекс базових фахових знань*.

СКЛАД ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ

Корінна українська лексика (ядро української лексики) – це лексичний фонд національної мови, який формувався протягом століть на основі індоєвропейського, праслов'янського та власне українського лексичних пластів.

Запозичена іншомовна лексика – це іноніми, які не набули словозміни, властивої українським словам, зберегли виразну фонетичну й семантичну специфіку мови-джерела: *шоше, кафе, тюре, мюзикл, жури*.

Засвоєна іншомовна лексика – це слова, які повністю асимілювали до української лінгвальної системи на фонетичному, граматичному, словотворчому й семантичному рівнях: *левада, ванно, корабель, вінегрет, базар, казан, вишня*.

Інтернаціоналізми (від лат. *inter* – між і *natio* – народ) – це іншомовні слова, запозичені більшістю мов світу з однаковим значенням: *пошта, аеропорт, таксі, телефон, поліція, парламент, Інтернет*.

Екзотизми (від гр. *exōtikos* – чужий, іноземний) – це іншомовні слова, які позначають поняття й реалії, специфічні для певної етнокультури: *паранджа, гарем, сераль, сумо*.

Варваризми (від гр. *barbarismos* – властивий іноземцеві) – це запозичені слова, які зберігають виразну іншомовність у фонетичному й графічному вираженні: *tet-a-tet, ok, a priori, sorry, persona grata, post scriptum, status quo, alma mater*.

ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ СЛОВАМИ

Семантичне поле – сукупність слів із спільним загальним лексичним значенням, які позначають денотати певного сектору об'єктивної дійсності чи ментальної сфери, наприклад: лексико-семантичне поле «тварини»: *ведмідь, заць, тигр, лев, слон, кіт, собака, вовк* тощо, лексико-семантичне поле «колір»: *білий, жовтий, фіолетовий, сірий, червоний, синій, зелений*.

Парадигматичні семантичні відношення між словами (від гр. *paradeigma* – приклад, взірць) – це відношення на основі лексичних значень, у які слова вступають поза будь-яким контекстом. Розрізняють синонімічні, омонімічні, антонімічні та паронімічні відношення.

Синоніми (від гр. *synōnūtia* – однойменний) – це слова, що належать до одного семантичного поля й позначають той самий фрагмент об'єктивного світу, наприклад, пересування за допомогою ніг можна назвати дієсловами *іти, крокувати, простувати, бігти, плестися, шкутильгати, плентатися, шкандибати* та ін.

Поняттєві синоніми – це слова, які позначають той самий денотат у різних його виявах, наприклад: *снігопад, завірюха, заметіль; сміливий, мужній, героїчний*.

Конотативні синоніми – це слова, які називають один денотат, але виявляють різні емоційно-оцінні відтінки значення: *обличчя, пика, морда; говорити, базікати, молоти, верзти*.

Стилістичні синоніми – це слова, що позначають один денотат, але вживаються в різних стилях мовлення чи з різною стилістичною метою: *перст, палець; архітектор, зодчий; лікар, ескулап; гарний, файний*.

Синонімічне гніздо (синонімічний ряд) – сукупність слів, які перебувають у синонімічних відношеннях.

Семантична домінанта – слово в синонімічному гнізді, яке виражає позначуване поняття в найбільш загальних для нього рисах, не містить конотативних нашарувань, є стилістично нейтральним, наприклад, слово *говорити* є семантичною домінантою

синонімічного ряду (гнізда): *балакати, верзти, гомоніти, ректи, говорити, просторікувати, молоти, цвенькати, висловлюватися*.

Евфемізми (від гр. *euphēmismos*: *eu* – добре і *phemi* – говорю) – це слова, частіше вислови, що вживаються замість слів, що викликають негативні емоції, є образливими чи мають непристойне значення: *розійтися з правдою* – збрехати, *поважного віку* – старий, *відійти у вічність* – померти, *не хапає зірок з неба* – дурний.

Перифрази – це вирази, які перифразовують наявну вже назву й образно позначають денотат, відображаючи його найбільш яскраву, помітну ознаку: *чорне золото* – нафта, *матір городів руських* – Київ, *сивий Славути* – Дніпро, *біла смерть* – цукор, *цар звірів* – лев тощо.

Омоніми (від гр. *homōnuta*: *homos* – однаковий і *onuta* – ім'я) – це слова, що однаково звучать і пишуться, але позначають різні денотати, нічим не схожі між собою: *бал* (оцінка) і *бал* (вечір із танцями); *ключ* (для відмикання замка) і *ключ* (стрій птахів у польоті).

Повні омоніми – це слова, що зберігають однаковість написання і звучання у всіх граматичних формах.

Часткові омоніми – слова, однаковість яких у написанні і звучанні не є абсолютним: омофони, омографи, омоформи.

Омофони (від гр. *omorphonos* – однозвучний) – це слова, які звучать однаково, але відрізняються написанням і значенням: *Роман* – роман, *Надія* – надія.

Омографи (від гр. *homos* – однаковий і *grapho* – пишу) – це слова, які однаково пишуться, але мають різне звучання: *замок* – замо́к, *обід* – обі́д.

Омоформи (від гр. *homos* – однаковий і лат. *forma*) – це слова, що мають однакове написання й звучання тільки в одній граматичній формі. При зміні форми однаковість зникає: *мати* (іменник) і *мати* (дієслово), *угорі* (прислівник) і *у горі* (прийменник та іменник), *напам'ять* (прислівник) і *на пам'ять* (іменник з прийменником).

Антоніми (від гр. *anti* – проти і *onuta* – ім'я) – це слова, що позначають діаметрально протилежні денотати в одній поняттєвій площині: *день* – ніч, *біле* – чорне, *далеко* – близько, *рухатися* – стояти.

Контекстуальні антоніми – це слова, що вступають в антонімічні відношення тільки в певному контексті, поза яким втрачають протилежність семантики: *Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди* (Леся Українка). У цьому реченні в антонімічні відношення вступають пари слів: *пан – люди, гуляв – стогнали, в замку – у ярмі*.

Пароніми (від гр. *para* – біля і *опута* – ім'я) – це слова, звучання яких відрізняється одним чи двома звуками, при цьому значення таких лексичних одиниць може бути як близьким, так і належати до однієї логіко-поняттєвої категорії: *афект – ефект, газ – гас, повинь – повідь, кіготь – ніготь*.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ЕКЗИСТЕНЦІ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Активна лексика – це словами, що перебувають у постійному вжитку всього загалу користувачів певної мови чи окремої їхньої групи, об'єднаної якимось одним чинником, наприклад, родом занять – *школярі* чи *студенти*, професією – *фізики* чи *хлібороби*, територією проживання – *мешканці Поділля* чи *Полісся*.

Пасивна лексика – це слова, що не входять до активного вжитку через свою новизну чи застарілість, а також ті, що позначають реалії та поняття, які не властиві етнокультурі й ментальності українців: *кріпак, щит, арбалет, вїйт, гарем, намаз, муєдзин*.

Терміни (від лат. *terminus* – межа, кордон) – це слово чи словосполучення, що позначає чітко окреслене поняття певної галузі наукових знань. Серед термінів виділяють підгрупу загальнонаукових, уживаних у різних галузях науки: *аналіз, синтез, парадигма, етимологія*; та вузькогалузових, наприклад, математичні, лінгвістичні, фізичні, медичні: *синус, молекула, пневмонія, міокард, присудок, предикат*.

Професіоналізми – це слова, які є назвами виробничих процесів, знарядь праці та їхніх деталей, матеріалів, видів продукції, а також розмовними заміниками термінів: *скальпель, штангель-циркуль*,

виховна година, шпатель, пилка, сівалка, обжинки, перевесло. Подекуди це слова, які не належать до літературної форми мови і вживаються тільки в розмовному стилі: *вікно* (проміжок між уроками), *хура* (великотонажна машина для дальніх перевезень товарів), *безтарка* (віз із нарощеними боками для перевезення сіна), *грабки* (пристрій на косарці для укладання скошеної трави в рівні покоси).

Жаргон (від фр. *jargon*, що від галло-романського *gargone* – базікати) – це соціальний діалект, яким спілкуються спільноти, об'єднані інтересами, дозвіллям, роботою, наприклад, *студенти, спортсмени* тощо.

Жаргонізми – це слова, що належать до жаргону. Використання цих лексичних одиниць зумовлене прагненням до оригінальності, показної дотепності, образності мовлення: *бакси, чувак, стіпуха, общага*.

Арго (від фр. *argot* – жаргон) – це своєрідна лексична система, мова в мові, створена її користувачами спеціально з метою втаємничення змісту розмов. Такою специфічною лінгвальною системою здебільшого послуговуються громадяни, діяльність яких перебуває поза законом.

Арготизми – слова, які створюють цю систему: *фрайєр* – звичайна людина, не злочинець; *хаза* – дім, злочійська квартира; *шпаєр* – револьвер.

Діалект (від гр. *dialektos* – розмова, говірка, наріччя) – різновид національної мови, яким послуговуються мовці на певній території (одного населеного пункту чи кількох) і не має поширення на всіх теренах проживання етнічної спільноти.

Діалектизми – це слова, що належать до певних діалектів і визначають варіативність національної мови на різних територіях.

Власне лексичні діалектизми – слова, які за значенням збігаються зі словами загальнонародної мови, але відрізняються від них звучанням: діал. *скибка* – літ. *окрасць, кусень*; діал. *когут* – літ. *півень*.

Етнографізми – слова, що позначають реалії й поняття, відомі тільки мешканцям певного регіону, здебільшого це предмети одягу, взуття, страви, напої, рослини, поширені в одній місцевості, звичаї чи традиції, які не супроводжують життя інших членів соціуму, окрім тих, хто проживає в цій місцевості: *клепаня* – різновид чоловічого капелюха, *черес* – широкий шкіряний пояс, *трємбіта* – музичний інструмент, *мольфар* – чарівник, *дримба* – музичний інструмент.

Лексико-семантичні діалектизми – слова, які з погляду вираження (звучання) збігаються із загальнономовними, але відрізняються від них за значенням: *губи* – гриби, *пасіка* – просіка, *бовдур* – димар.

Стилістично маркована лексика – це слова, які вживаються в одному функціональному стилі. Зокрема, терміни вживаються в науковому стилі, діалектизми – у розмовному, номенклатурна лексика або штампи – в офіційно-діловому, застаріла лексика та екзотизми – у художньому стилі.

Архаїзми (від гр. *archaios* – стародавній) – це слова, що застаріли, бо на зміну їм у мовленнєву практику прийшли нові слова, які стали синонімами своїм колишнім відповідникам: *перст* – палець, *лик* – обличчя, *пійт* – поет, *тать* – злочинець, *дзигарі* – годинник, *чоло* – лоб, *ланіти* – щоки.

Історизми – це слова, що вийшли з активного вжитку, оскільки зникли із життєвої сфери народу ті предмети й поняття, які вони позначали: *війт*, *князь*, *губернія*, *мушкет*, *алебарда*, *свита*, *кирея*.

Неологізми (від гр. *neos* – новий і *logos* – слово) – це слова, що з'явилися в мові недавно й не набули поширення в мовленнєвій практиці всіх мовців (*тюнінг*, *драйвер*, *модератор*).

Авторські неологізми (оказіоналізми) – це слова, створені автором тексту. Найчастіше оказіоналізми з'являються в художніх чи публіцистичних творах (у М. Рильського – *буйнокрилий*, *веселокрилий*, в І. Драча – *джереловодий*, *солом'яно-русий*).

ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ГАЛУЗЬ І ЯК МОВНИЙ ПЛАСТ

Фразеологія (від гр. *phrasis* – вираз і *logos* – слово) – розділ лінгвістики, який досліджує фразеологічний фонд мови в плані семантики, будови та функцій фразеологізмів.

Фразеологізм – це лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених слів, граматично організована за моделлю словосполучення чи речення, що має цілісне більш чи менш образне значення, закріплене в колективній свідомості користувачів мовою, і відтворюється в мовленні за традицією.

Фразеологічні зрощення – це фразеологізми, образне значення яких не виводиться зі значень слів-компонентів: *дати драла* – утікати; *врізати дуба* – вмерти.

Фразеологічні єдності – це фразеологізми, значення яких може бути пояснене через метафоричність (переносність) значень слів-компонентів: *крапля в морі* – небагато; *замітати сліди* – приховувати.

Фразеологічні сполучення – це фразеологізми, значення яких прозоро мотивоване лексичним значенням слів-компонентів, які можуть бути замінені іншими, синонімічними: *розквасити ніс*, *роз'юшити ніс*; *круглий сирота*, *повний сирота*; *зачепити за живе*, *зачепити інтереси*, *зачепити самолюбство*; *страх бере*, *зло бере*, *жаль бере*, *сон бере*.

Фраземи – це фразеологізми, побудовані за моделлю словосполучення або є сполукою одного повнозначного слова і службового, виражають одне значення, вступають у синонімічні відношення із словами, у реченні вживаються як один член: *біла ворона*, *бити байдики*, *як на гріх*, *на руку*.

Фразеологічні вирази – це фразеологізми, побудовані за моделлю речення, виражають судження, вживаються в тексті як самодостатні речення: *Ситий голодному не товариш*. *Хочеш їсти калачі – не сиди на печі*.

Крилаті вирази – це фразеологізовані висловлювання, авторство яких чи джерело походження є відомими: *І чужого научайтесь, і свого не цурайтесь. На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує* (Т. Шевченко).

ЛЕКСИКОГРАФІЯ ЯК ГАЛУЗЬ ЛІНГВІСТИКИ І ПРАКТИКА УКЛАДАННЯ СЛОВНИКІВ

Лексикографія (від гр. *lexikon* – словник і *graphō* – пишу) – це розділ прикладної лінгвістики, об'єктом і діяльністю якого є теорія і практика укладання словників.

Загальна лексикографія вибудовує засадничу концепцію теорії лексикографічного опису лінгвального матеріалу безвідносно до конкретної мови.

Конкретна лексикографія, послуговуючись теоретичними засадами загальної лексикографії, реалізує лексикографічне опрацювання конкретної національної мови.

Синхронна лексикографія зосереджується на кодифікації мовних фактів на одному часовому зрізі.

Діахронна лексикографія з'ясовує народження слів і їхнє побутування в мовному просторі людей: зміни його лексичного значення, вимови, написання, граматичних форм.

Нормативна лексикографія репрезентує літературні норми вживання одиниць мови: вимову звуків і їхніх сполук, наголошування, написання слів і словоформ, а також лексичні прямі й суспільно усвідомлені переносні значення слів та їхню стилістичну регламентацію. До нормативних словників відносять орфографічні, орфоепічні, тлумачні словники сучасної української літературної мови. Ці лексикографічні джерела зорієнтовані на академічну традиційну граматику та чинний правопис.

Реєстративна лексикографія фіксує мовні факти, що перебувають поза літературною нормою, але належать до

загальнонародної мови. Це переважно діалектна лексика, є словники жаргонізмів та арготизмів.

Традиційна лексикографія – це словники, що базуються на традиційних методах параметризації й опису мовних фактів. Традиційні словники існують на паперових і цифрових носіях (комп'ютерні версії словників).

Комп'ютерна лексикографія – це якісно нова практика створення цифрового мовного продукту, тобто програм, баз даних, корпусів машинного оброблення тексту, наприклад: текстові редактори, електронні текстові ресурси, зокрема корпуси різних мов, у яких виділяються художній, публіцистичний, науковий сектори. Способи подання й наповнення електронних словників виходять за межі винятково словникарства, вони передбачають систему гіперпосилань, автоматизованої синхронізації звукової й графічної форм однієї мови чи різних мов тощо.

Словник – це певним чином організоване зібрання певних мовних одиниць, зазвичай слів, і приписаних до них коментарів, що описують особливості їхньої структури і /або функціонування, походження, перекладу з однієї мови на іншу/інші.

Реєстр словника – упорядкований згідно з визначеним критерієм чи критеріями список словникових одиниць, що підлягають опису, поясненню, з'ясуванню, перекладу. Реєстр формують мовні одиниці різних рівнів мови: морфеми, слова, фразеологізми, цитати. Зазвичай реєстр укладається за алфавітним принципом, однак може бути застосований і зворотний порядок (обернений словник, або словник a tergo).

Реєстрова одиниця – заголовкова одиниця, що підлягає лексикографуванню, тобто поясненню чи перекладу (морфема, слово, фразема). Реєстрові одиниці формують реєстр словника.

Словникова стаття (мікроструктура словника) – базова одиниця макроструктури словника, певний текст, що пояснює, з'ясовує, трансформує (у перекладному словникові) заголовкову чи реєстрову одиницю словника, подаючи її основні характеристики, залежно від типу словника. У словниковій статті виділяють зони, які

містять певний тип інформації про заголовкову (реєстрову) одиницю. Є такі типові зони: граматична – морфологічна (частіше), синтаксична (спорадично) інформація про пояснюване слово; відомості про стилістичні ознаки заголовкової одиниці; транскрипція (у словникових статтях перекладних словників); коротка етимологічно-семантична довідка (синопсис) про мову-джерело лексичної чи фразеологічної одиниці та її графічне оформлення в мові-джерелі; дефініція, з'ясування, трактування значення, переклад, опис пояснюваної мовної одиниці; екземпліфікація, ілюстративний матеріал (приклади, текстові ілюстрації вживання слова чи фразеологізма), ця зона властива тільки словникам тлумачного типу.

Словникові статті мають різний обсяг, який визначає тип і призначення словника. Наприклад, словникова стаття перекладного словника: *Жизненный – життєвий, життьовий* [Новий російсько-український словник-довідник]. Словникова стаття тлумачного словника: *Плюгавити, -влю, -виш: мн. плюгавлять; недок., перех., зневажл. 1. Робити брудним, нечистим, бруднити. 2. перен. Те саме, що ганьбити. 3. Осквернити, поганити* [Великий тлумачний словник сучасної української мови].

Ремарка – лексикографічний засіб вказівки на нормативну/ненормативну, стилістичну або іншу специфіку пояснюваного мовного знака, наприклад: *заст.* – застаріле, *діал.* – діалектне, *перенос.* – переносне значення.

Синопсис (від гр. *synopsis* – огляд) – це коротка довідка про генезу іншомовного слова та його денотативне значення в мові-джерелі, яку подають у словниковій статті відразу після реєстрового слова.

Ілюстрації в лінгвістичних словниках – це приклади вживання слів чи фразеологізмів у реченнях з різностильових текстів.

МОРФЕМІКА ЯК ГАЛУЗЬ ЛІНГВІСТИЧНИХ ЗНАНЬ

Морфема (від гр. *morphe* – форма) – це найменша значуща одиниця мови, яка виступає носієм певного лексичного чи граматичного значення слова і регулярно відтворюється відповідно до моделей певної мови.

Морф (від гр. *morphē* – форма) – це конкретний представник морфеми як певного узагальненого типу найменшої значущої частини слова, який виявляється при поділі конкретного слова на ці частини.

Аломорф (від гр. *allos* – інший і *morphē* – форма) – це фонетичні видозміни морфів. На утворення аломорфів, переважний вплив мали історичні чергування голосних чи приголосних звуків: *стіл* – *стола*, *дубок* – *дубка*, *книга* – *книзі*, *любити* – *люблю*, *текти* – *течу*, *бігти* – *біжу*.

Кореневий морф (корінь) – це морф, який обов'язково є у складі кожної словоформи і виступає носієм основного елемента лексичного значення слова й спільнокореневих слів. Кореневий морф може збігатися з основою: *дім*, *стіл*, *дим*. У більшості похідних слів, крім корневих морфів, є афіксальні. Морфологічний (вторинний) корінь виділяється на сучасному етапі розвитку мови. Наприклад, у словах *зелений*, *зеленький*, *зелень*, *зеленіти* морфологічним коренем є морф *зелен-*. Етимологічний корінь виділяється в давні періоди розвитку мови із застосуванням порівняльно-історичного методу. Морфологічний корінь *зелен-* утворився у наслідок злиття етимологічного кореня *зел-* і суфікса *-ен-* (порівняйте: давньоруське *зель*, російське *зелье*, українське *зілля*). Не у всіх словах утворилися вторинні корені. У багатьох випадках етимологічні корені збереглися до сьогодні.

Афіксальні морфи (афікси) – це морфи, які є носіями додаткового значення – лексичного чи граматичного, завжди більш абстрактного, ніж у кореневого морфа. Наприклад, у слові *денний* суфіксальний морф *-н-* змінив предметне лексичне значення іменника *день* на атрибутивне утвореного ним прикметника; суфіксальний морф *-ий-* є виразником граматичного значення вищого ступеня у формі прикметника *миліший*; флексійний морф *-еш* експлікує

граматичне значення другої особи однини дієслівної словоформи *працюєш*. За функціями морфеми (морфи) поділяють на словотворчі та формотворчі. Ті з них, які утворюють окремі слова з новим лексичним значенням, відмінним від інших, кваліфікують як словотворчі: *поль-ов-ий*, *пол-ечк-о*, *ніч-н-ий*, *ніч-к-а*, *ліс-н-ий*, *ліс-н-ик*. Формотворчі морфи змінюють не лексичне значення слова, а граматичне, тобто слугують засобом утворення форм того самого слова із збереженням його лексичного значення: *синій* – *син-іш-ий*, *най-синіший*; *роб-и-в*, *роб-и-л-а*, *роби-л-о*; *книг-а*, *книг-ою*, *книг-и*.

Префікс (від лат. *praefixus* – приєднаний попереду) – афіксальна морфема, яка розміщується перед коренем і змінює лексичне або граматичне значення слова, наприклад, граматичне значення виду дієслів: *їхати* – *приїхати*, *писати* – *написати*, *робити* – *зробити*.

Суфікс (від лат. *suffixus* – приєднаний) – афіксальна морфема, яка теж виконує дериваційну функцію, утворює слова чи словоформи: *білий* – *білити* (різні слова), *білий* – *біліший* (граматичні форми одного слова), *вітер* – *вітряний* (різні лексичні одиниці).

Флексія (від лат. *flexio* – згинання, перехід), або закінчення, – службова морфема, яка має реляційне значення, тобто забезпечує зв'язок з іншими словами в реченні. Флексія передає частіше граматичні значення, наприклад, числові й відмінкові: *вода* – *води* – *воді*, значення роду, числа й відмінка: *синій* – *синя* – *синє* – *синього* – *синьому*. Проте зрідка флексія бере участь у словотворі, наприклад: *кум* – *кума*, *ворон* – *ворона*, *золото* – *золотий*, *добро* – *добрий*.

Постфікс (від лат. *post* – після і *fixus* – зафіксований) – афікси, які прикріплюються після суфіксів і навіть закінчень. Найчастіше це постфікс *-ся* (*-сь*) у дієсловах: *навчатися*, *навчаюся*, *одягатися*, *одягаюся*, а також частка *небудь-*, яка слугує для утворення неозначених займенників та прислівників: *хто-небудь*, *що-небудь*, *де-небудь*, *як-небудь*.

Інтерфікс (від лат. *interfixus* – закріплений між) – це не морфема, а сполучний голосний, який поєднує корені складних слів, наприклад: *лісостеп*, *криголам*.

Морфемний аналіз слова – це послідовне визначення закінчення чи його відсутності, основи, у якій кореня та афіксів.

ЗМІНИ МОРФЕМНОГО СКЛАДУ СЛОВА

Опрощення морфемної структури слова – це історична зміна в морфемній структурі слова, що полягає в зменшенні кількості морфем за рахунок їхнього об'єднання, це такий процес, унаслідок якого давня подільна основа слова впродовж тривалої еволюції стала неподільною. Колишні кореневі морфemi ніби поглинули давні афіксальні морфemi, і основи перетворилися в неподільні: *жир* – *жи+r*, *дар* – *да+r*, *сусід* – *су+сід*, *шило* – *ши+дл-о*, *мило* – *ми+дл-о*, *сало* – *са+дл-о*, *сідло* – *сі+дл-о*.

Найбільш поширеною причиною опрощення було те, що суфікси втратили свою словотворчу функцію, бо мовці перестали використовувати їх як словотворчі форманти, і «зрослися» з давніми коренями. Колишні корені одержали назву етимологічні, а ті, що утворилися після злиття з мертвими суфіксами, – вторинні.

Перерозклад в морфемній структурі слова – це історична зміна в морфемній структурі слова, унаслідок якої звуки перерозподіляються між сусідніми морфемами, межа між твірною основою і словотворчим афіксом зміщується, і основа слова членується в сучасній мові по-іншому, ніж це було в минулому. У мові давньоруського періоду відмінкові закінчення іменників мали таке звукове вираження: *рука-ль*, *рука-ми*, *рука-хъ*, а в сучасній українській мові звук /а/ належить до закінчення: *рук-ам*, *рук-ами*, *рук-ах*.

Ускладнення морфемної структури слова – перетворення морфемно нечленованої основи в членовану. Це явище здебільшого спостерігається в словах запозичених, які за аналогією до слів рідної мови мовці членують на морфemi. Наприклад, іменник *хімія*, запозичений із грецької мови з морфемно нечленованою основою (*хемейя*), під впливом словотворчого процесу на ґрунті української мови набув кореневий морф *хім-*, від якого утворено деривати: *хім-ік*, *хім-ізація*.

ДЕРИВАТОЛОГІЯ (СЛОВОТВІР) ЯК САМОСТІЙНА ЛІНГВІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА ТА ПРОЦЕС ТВОРЕННЯ НОВИХ СЛІВ

Словотвір або дериватологія (лат. *derivatio* – творення, відведення) – це розділ мовознавства, який вивчає творення похідних слів та словоформ. В українському мовознавстві він оформився в самостійну галузь лінгвістичних знань у 60-х роках 20 століття. Фундатором української дериватологічної школи є Іван Іванович Ковалик.

Словотвір (дериватологія) – це системний механізм утворення нових слів у мові на базі вже наявних, а також творення форм того самого слова.

Твірна основа – це основа, від якої утворилася похідна основа, наприклад, для іменника *лісник* твірною є основа прикметника *лісний*, а не *ліс*.

Похідна основа – це основа, яка утворилася від іншої, твірної, основи найчастіше додаванням афіксів, якщо способом творення є афіксальний, наприклад, дієприкметник *побілілий* утворився від основи інфінітива *побіліти* і відрізняється від неї суфіксом *-л-*. Однак при використанні безафіксного способу, або усічення твірної основи, похідна основа буде коротшою, наприклад, іменник *напис* утворився від дієслова *написати*.

Відношення словотвірної мотивації – це відношення між словом, яке містить твірну основу, та словом з похідною від неї основою, наприклад, слова *школа* і *школяр* перебувають у відношеннях словотвірної мотивації.

Мотивована основа – похідна основа.

Немотивована основа – основа слова, яка виникла не внаслідок словотворення, вона збігається з коренем, наприклад: *небо*, *хата*, *степ*, *земля*.

Словотворче значення – це значення слова, яке виникло як наслідок словотворення, наприклад, прикметник *вільний* одержав своє значення після утворення його від слова *воля*.

Словотворення – це утворення лексичної одиниці з новим лексичним значенням, наприклад, від слова з предметним значенням, тобто іменника, *книга* утворилося слово з означальним значенням, тобто прикметник, *книжний*.

Формотворення – це утворення форми того самого слова без зміни лексичного значення, але із зміною граматичного значення, наприклад, від прикметника *білий* утворюється форма вищого ступеня порівняння *біліший*. Формотворення реалізується формотворчими суфіксами чи префіксами.

Словозміна – це різновид формотворення, яке забезпечується закінченням (флексією) і слугує для поєднання слів у словосполучення, наприклад: *сніг – снігу – снігом; працюю – працюєш – працює, синій – синя – синє*.

Словотворчий (формотворчий) формант – це афікс, який приєднався до твірної основи при утворенні похідної. Такими афіксами виступають, зазвичай, префікси та суфікси, проте зрідка словотворчим формантом є закінчення, наприклад: *кум – кума, ворон – ворона, золото – золотий, шість – шостий*, таке закінчення називають синкретичним афіксом, оскільки воно поєднує словотворчу й словозмінну функції.

Види словотвірної деривації – це афіксація, словоскладання, конверсія, абрєвіація, акцентуація, ономатизація, апелєтивация.

Афіксація (від лат. *affixus* – прикріплений) – це тип словотворення, що полягає у творенні нових лексичних одиниць від уже наявних з використанням афіксальних словотвірних формантів, переважно префіксів та суфіксів: *садівник, квітковий, переписувати*.

Словоскладання – це стягнення в одну лексичну одиницю синтаксичної конструкції: *високоосвічений, перекотиполе, вищезгаданий, військовозобов'язаний*.

Конверсія (від лат. *conversio* – перетворення, зміна) – це тип словотворення, при якому нові слова утворюються переходом твірних

до іншого граматичного класу слів: *ланкова, їдальня, ванна, спальня, учительська* (прикметник у іменник), *вгору, знизу, вдень* (іменник у прислівник).

Абревіація (від лат. *abbreviatio* – скорочення) – утворення абрєвіатурних назв поєднанням перших букв компонентів складених назв організацій, підприємств, установ, закладів: *ООН, ВДПУ, КАМАЗ*.

Акцентуація (від лат. *accentus* – наголос) – це тип словотворення, при якому словотвірним формантом виступає наголос: *вігода – вигóда, кóристь – корі́сть, ві́ходити – вихóдити, лі́та – літа́*.

Ономатизація (від гр. *onoma* – ім'я) – утворення власних назв від загальних: «*Сонечко*» (дитячий садок); «*Садиба*» (кафе), «*Пролісок*» (санаторій).

Апелятивація (від лат. *appellatio* – називати) – перехід власних назв у загальні: *ампер, вольт, кольт, реглан, олів'є*.

Спосіб словотворення – це процес і результат творення нових слів на основі наявних у мові слів або словосполучень за певними моделями й закономірностями. Способи словотворення встановлюються відповідно до того, які засоби використовуються для вираження дериваційного значення похідного слова. На цій основі в сучасній українській мові розрізняють морфологічні й неморфологічні способи словотворення.

Морфологічні способи словотворення – це способи творення слів з використанням морфем. До цієї групи належать префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, постфіксальний, флективний, основоскладання. До цієї групи традиційно відносять безафіксний, хоч при ньому афікси не додають, а усікають.

Префіксальний спосіб словотворення – це творення слів чи словоформ, при якому префікс додається до граматично оформленого слова, а не до основи. Цим способом утворюються слова у межах однієї частини мови, наприклад: *дід – прадід, гарний – прегарний, бігти – перебігти* та форми дієслів переважно доконаного виду: *бігти – прибігти, читати – прочитати, казати – сказати*.

Суфіксальний спосіб словотворення – це утворення слів шляхом додавання суфікса до твірної основи, наприклад: *школа – шкільний, ткач – ткацький*.

Префіксально-суфіксальний спосіб словотворення – це утворення слів одночасним приєднанням префікса й суфікса до твірної основи, наприклад: *підземний, надводний, огризок, міжгір'я, Прикарпаття*.

Безафіксний спосіб – утворення слів шляхом усічення твірної основи, наприклад: *даль від далекий, синь від синій, виклад від викладати, вимір від вимірювати, вхід від входити*.

Складання основ – утворення складних слів, або композитів, поєднанням основ чи коренів з використанням інтерфіксів чи без них, наприклад: *лісостеп, зерносховище, краєвид*.

Неморфологічні способи словотворення – способи творення слів без застосування афіксів. До цієї групи належать морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний та аббревіація.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення – це утворення нової лексичної одиниці шляхом переходу слова з однієї частини мови в іншу із зміною лексичного через зміну граматичних значень, зокрема синтаксичної функції, наприклад, прикметник *хворий* перетворюється на іменник у такому контексті: *Хворий відвідав лікаря*.

Лексико-семантичний спосіб словотворення – це творення нової лексичної одиниці через надання нового значення наявному вже слову, наприклад, прикметник *малиновий* у значенні кольору, подібного до забарвлення ягід малини, а не того, що має безпосереднє відношення до малини.

Лексико-синтаксичний спосіб словотворення – це утворення лексичної одиниці шляхом стягнення словосполучення, наприклад: *перекотиполе, вищебеззначений, вірноізданий, Нечуйвітер*.

Абревіація – це утворення лексичних одиниць шляхом поєднання ініціальних (початкових) букв або звуків кількох слів, що

способами) та способу словотворення, наприклад: *двірник* від *двірний* додаванням суфікса *-ик-*, суфіксальний спосіб словотворення. Якщо слово утворене неморфологічним способом, то встановлюється спосіб словотворення, наприклад: *їдальня* – слово утворено морфолого-синтаксичним способом, оскільки відбувається субстантивація прикметника. При словотворчому аналізі важливо враховувати логічну послідовність розвитку семантики, наприклад: іменник *запис*, який називає результат дії, утворене від *записувати*, аналогічно *вихід* від *виходити*.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ МОРФОЛОГІЇ

Граматика (гр. *γραμματική*, від *γράμμα* – літера, написання) – розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови. Поділяється на морфологію і синтаксис. Морфологія займається граматичними властивостями слова, а синтаксис – граматичними властивостями речення.

Морфологія (від гр. *μορφή* – форма і *λόγος* – слово, вчення) – розділ граматики, що вивчає системи форм слова або його парадигми, граматичні категорії форм, а також граматичні класи слів (частини мови).

Граматичне значення слова – це узагальнене додаткове значення чи сукупність додаткових значень, що супроводжують лексичні значення семантично відмінних розрядів слів.

Реляційне граматичне значення (від лат. *relatio* – відношення) скероване передусім на інші слова, визначаючи граматичне відношення слова до інших слів у межах речення. Воно є змінним, видозмінюється в слові від однієї його словоформи до іншої.

Дериваційне граматичне значення (від лат. *derivatio* – відведення) – незмінне, є постійним показником слова і тому передусім скероване на саме це слово.

Синтетичний спосіб – вираження граматичних значень за допомогою таких засобів: афіксація, внутрішня флексія, редуплікація, суплетивізм, наголос.

Афіксація – вираження граматичних значень формотворчими суфіксами, префіксами, закінченнями: *радів – раділа – раділо; милий – миліший – наймиліший; пливти – припливти; ходжу – ходимо; червона – червоний – червоне.*

Внутрішня флексія – це звукова зміна в корені слова, з якою пов'язане протиставлення граматичних значень слів: *називати – назвати, день – дня, зібрати – збирати.*

Редуплікація (лат. *reduplicatio* – подвоєння) – повторення кореня або цілого слова: *ледве-ледве, довго-довго.*

Суплетивізм (лат. *suppletivus* – такий, що доповнює) – утворення граматичних форм того самого слова від різних коренів або основ: *гарний – кращий, погано – гірше, я – мене.*

Наголос – слугує для вираження граматичного значення при його перенесенні в межах однієї словоформи: *ру́ки – руки́, насі́пати – насипа́ти, розрі́зати – розріза́ти.*

Аналітичний спосіб – вираження граматичних значень за допомогою таких засобів: службові слова, порядок слів, інтонація.

Службові слова (прийменники, сполучники, частки; дієслівна зв'язка): *у гаю, мріяла б, виконав би, хай скаже, нехай виконують, буду слухати* тощо.

Порядок слів – взаєморозташування слів у реченні. За граматичний критерій розпізнання членів речення береться прямий порядок слів: на першому місці – підмет, на другому – присудок: *Київ – столиця України.*

Інтонація (лат. *intono* – голосно вимовляти) – ритмомелодійний лад мовлення, що залежить від підвищення або пониження тону при вимові. За інтонаційним малюнком розрізняються розповідні, питальні й окличні речення. Інтонація впливає на характер речення – простого і складного.

Граматична форма слова – це мовне (матеріальне) вираження граматичних значень як абстрактних понять.

Синтетична граматична форма утворюється за допомогою синтетичних мовних засобів (афікси, суплетивізм, внутрішня флексія тощо).

Аналітична граматична форма утворюється за допомогою службових слів.

Словозміна – видозміни слова, що служать для вираження його синтаксичних властивостей (відношень між словами).

Парадигма (гр. *παράδειγμα* – приклад, зразок) – система форм, співвідносних з певною системою граматичних значень.

Граматична категорія (гр. *κατηγορία* – судження, визначення) – являє собою родове поняття щодо конкретного вияву граматичних значень як видових понять.

Частини мови – це лексико-граматичні розряди слів, які відрізняються один від одного узагальненим лексичним значенням, граматичними категоріями, синтаксичними функціями. У системі частин мови виокремлюють іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук (як окрема морфологічна одиниця).

Принципи виділення частин мови – лексичний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний.

Лексичний принцип виявляється в тому, що слова однієї частини мови об'єднуються спільним загальнокатегорійним значенням. Таким значенням для іменників є значення предметності, для прикметників – значення ознаки предмета, для числівників – значення мовної кількості предметів та абстрактно-математичної кількості, для дієслова – значення дії як процесу, для прислівників – ознака іншої ознаки.

Морфологічний принцип визначає, які граматичні категорії властиві словам певної частини мови, які граматичні значення характеризують цю частину мови, які граматичні форми вона утворює.

Синтаксичний принцип передбачає враховувати, у ролі якого члена речення найчастіше виступають слова певної частини мови.

Словотвірний принцип визначає словотвірні засоби, найбільш характерні для творення нових слів, що належать до певної частини мови.

Міжкатегорійна транспозиція слів – перехід слів з однієї частини мови в іншу.

Субстантиваци́я (лат. *substantivum* – іменник) – перехід прикметників і дієприкметників до класу іменників: *учений, військовий, операційна, майбутнє, підлегли*.

Ад’єктиваци́я (лат. *adjectivum* – прикметник) – перехід дієприкметників до розряду прикметників: *смажена риба, вишуканий смак, блискучі здібності, знайомий, відомий*.

Проніміналізація (лат. *pronomen* – займенник) – перехід дієприкметників, порядкових прикметників, числівників у займенники: *подані матеріали, поїхали в друге село, один вдома*.

Адвербіалізація (лат. *adverbium* – прислівник) – перехід іменників у прислівники: *літом, ранком, стрілою, вовком*.

Препозитиваци́я – перехід інших частин мови у прийменники: *коло, край, близько, навколо, назустріч*.

Партикуляція (лат. *particular* – частка) – перехід інших частин мови в частку: *тут, просто, проте, знай, давай*.

Інтер’єктиваци́я (лат. *interjektio* – вигук) – перехід інших частин мови у вигук: *Матінко! Лишенько! Прошу!*

ІМЕННИК

Іменник – самостійна повнозначна частина мови, яка об’єднує слова, що виражають предметність, граматично оформлену категоріями роду, числа й відмінка.

Лексичне значення іменника полягає у вираженні предметності. Поняття предметності досить широке й охоплює кілька вузких понять: опредмечені ознаки, дії, кількості, явища природи, абстрактні поняття.

Морфологічні ознаки іменника: рід (чоловічий, жіночий, середній, спільний), число (однина, множина), відмінок (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний).

Синтаксична функція іменника: первинна (функція підмета і додатка), вторинна (функція неузгодженого означення, обставини, іменного складеного присудка).

Лексико-граматичні категорії – це такі категорії, що виокремлюються в межах певної частини мови за лексичним значенням і граматичними показниками.

Загальні назви (апелятиви) являють собою узагальнені найменування тих чи тих однорідних предметів: *річка, килим, радість, мрія, світло, небокрай, життя, повага*.

Власні назви (оніми, пропріативи) – це імена окремих осіб та одиничних предметів, що виділяються з того чи того ряду однорідних предметів: *Ольга, Ярослав, Буг, Хрещатик, Вінниця*.

Збірні іменники означають сукупність однорідних предметів як кількісно неозначене і неподільне ціле: *апаратура, садовина, студентство, колосся, адміністрація*.

Одиничні іменники називають один предмет, виділений із загальної маси, сукупності: *стеблина, зернина, цибулина*.

Назви істот – це назви людей і тварин (*сестра, юнак, зозуля, лев*), решта іменників є **назвами неістот** (*кімната, земля, добро, ніжність*).

Іменники з матеріальним значенням (речовинні, недискретні) означають однорідну за своїм складом речовину, яку можна поділити на частини, яка піддається не лічбі, а вимірюванню: *цукор, кава, шовк, глина, срібло, ситець*.

Іменники з конкретним значенням означають предмети, які пізнаються безпосередньо органами чуття: *шафа, агрус, сік, вітер, сукня*.

Іменники з абстрактним значенням означають поняття, які сприймаються опосередковано: *чесність, боротьба, спів, розмова, велич*.

Рід іменника – несловозмінна граматична категорія, що є однією з морфологічних ознак іменника; полягає в поділі іменників на класи, віднесені відповідно до чоловічого, жіночого і середнього роду. Належність того чи того іменника до певного роду визначається лексичним значенням, морфологічними ознаками, синтаксичними зв'язками з іншими словами у реченні.

Лексичний рід – в іменниках-назвах істот різниця між формами чоловічого і жіночого роду відбиває різницю біологічної статі істот (людей, тварин): *батько – мати, брат – сестра, півень – курка, баран – вівця*.

Іменники семантико-граматичного роду: а) *іменники парного роду* (члени бінарної опозиції) – родова ознака виражена суфіксально-флексійними засобами (*письменник – письменниця, вінничанин – вінничанка, фігурист – фігуристка*); б) *іменники спільного роду* – маскулізми (від лат. *masculus* – чоловічий) мають форму, марковану граматичним чоловічим родом, але позначають осіб обох статей (*доцент, дипломат, адвокат, майор, граматист*); фемінативи (від лат. *femina* – жінка) мають форму, марковану граматичним жіночим родом, але позначають осіб обох статей (*плакса, листоноша, сирота, непосида*); іменники, марковані граматичним середнім родом, але позначають осіб обох статей (*ледащо, брехло, незнайко*).

Граматичний рід – у назвах предметів, явищ, процесів рід є суто граматичною категорією (чол. рід: *дуб, ясен, метал, лікоть*; жін. рід: *береза, калина, субота, пшениця*; середн. рід: *золото, жито, коліно*).

Рід незмінюваних аббревіатур – установлюється за родовою ознакою стрижневого слова: *АПН* (жін. рід) – Академія педагогічних наук, *ВДПУ імені Михайла Коцюбинського* (чол. рід) – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Граматична категорія числа реалізує відношення предмета до його кількісного вияву.

Іменники повної числової парадигми вживаються як в однині, так і в множині: *картина – картини, ясен – ясени, студент – студенти*.

Іменники *singularia tantum* (однинні) – іменники, яким властива тільки форма однини: *радість, дитвора, сметана, тиша, горобина*.

Іменники *pluralia tantum* (множинні) – іменники, яким властива тільки форма множини: *ворота, сани, дріжджі, фінанси, шахи*.

Категорія відмінка – граматична словозмінна категорія, яка служить засобом вираження синтаксичних зв'язків іменника з іншими повнозначно-лексичними компонентами речення; реалізує граматичні значення називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків.

Відміна – клас однієї з іменних частин мови, об'єднаний спільними особливостями відмінювання; тип відмінювання, за яким відбувається словозміна слів цього класу.

Відмінювання – словозміна іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників і займенників), а також дієприкметників.

Відміни іменника – поділяють на типи залежно від особливостей утворення відмінкових форм. До основних, тобто власне іменникових, у сучасній українській мові належать чотири типи відмінювання, які називають відмінами. З них найбільш продуктивні перша і друга відміни.

Парадигма (грец. *παράδειγμα* – приклад, зразок) у широкому розумінні – ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношеннями до інших; групування одиниць однієї мовної системи чи підсистеми в класи на основі їхніх різних опозицій. У вузькому розумінні – об'єднання мовних одиниць у певні класи, де кожна з них може в мовленні бути зміненою іншою мовною одиницею цього класу.

Парадигматика – один із двох системних аспектів у вивченні мови, що розглядає мовні одиниці як сукупності структурних елементів, об'єднаних у пам'яті мовців і пов'язаних відношенням протиставлення, опозиції. Парадигматичні відношення пов'язують мовні одиниці на основі спільності / відмінності за формою чи значенням або за тим і тим одночасно.

ПРИКМЕТНИК

Прикметник – самостійна повнозначна частина мови, яка виражає статичну ознаку предмета, оформлену синтаксично залежними граматичними категоріями роду, числа і відмінка.

Номінативна функція прикметника реалізується через поєднання їх з іменниками-назвами предметів, яким властиві відповідні ознаки (властивості).

Лексико-граматичні розряди прикметника – це групи прикметників, які виділяються за здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи.

Якісні прикметники позначають властивості предметів, що впливають з їхнього безпосереднього пізнання, оцінок, індивідуального або суб'єктивного сприйняття тощо: *яскравий, солодкий, духмяний, прямий, приємний*.

Відносні прикметники виражають незмінну щодо ступеня вияву ознаки предмета властивість, що впливає з його зв'язків або відношень з іншими предметами, явищами, процесами чи ознаками позамовної дійсності: *залізний, ситцевий, подільський, польовий*.

Присвійні (посесивні) прикметники означають належність предметів людині чи тварині, від назв яких вони й утворюються: *брат – братів зошит, заєць – заячий хвіст, Василь – Василева сорочка* (у центрі сема індивідуальної належності).

Порядкові прикметники виражають ознаку за відношенням до порядкового місця предмета серед інших однорідних предметів: *перший, другий, десятий, сотий* й ін.

Відносно-якісні прикметники семантично пов'язані з переходом відносних прикметників у якісні, що виникає в словосполученнях прикметника з іменниками іншого лексичного ряду: *золоті руки, кришталева совість, шовкова трава*.

Присвійно-відносні прикметники становлять групу прикметників семантика яких ускладнена поєднанням в одній лексемі посесивної і відносної ознак. Значення належності, закладене в зміст

похідного прикметника, підсилюється певною мірою опорним іменником, що його супроводжує ад'єктив, який відтворює посесивно-відносну ознаку: *учнівська форма, батьківська наука, кроляче хутро*.

Присвійно-якісні прикметники походять від присвійно-відносних прикметників, які набувають якісних значень і вживаються переносно: *заяча душа, вовчий апетит, осячча впертість*.

Субстантивовані прикметники – це форми, *pluralia tantum*, які семантикою збірності актуалізують свою номінативну функцію як ботанічні і зоологічні терміни: *бобові, злакові, горобині, соколоподібні*.

Повні і короткі прикметники – словозмінні різновиди прикметників, протиставлювані за характером відмінкових закінчень, обсягом словозмінної парадигми і відносною хронологією формування.

Повними називаються визначальні для української мови прикметники з флексіями займенникового походження, що сформувався ще в праслов'янській мові як результат взаємодії і наступної морфологічної трансформації форм іменних (коротких) прикметників і відповідних форм вказівного займенника *јь* (*ја, је*), ототожнюваного з означеним артиклем.

Короткими (іменними, нечленними) називають прикметники, ідентифіковані за такими формальними функціональними ознаками: 1) нульовим закінченням у називному відінку однини чоловічого роду (*зелен, ясен, дрібен* тощо); 2) закінченням *-о* в називному відінку однини середнього роду: *В споді коренисто, в середині соломисто, На вершечку колосисто* (Нар. пісня); 3) деформованою словозмінною парадигмою, крім присвійних прикметників чоловічого роду, які тільки в називному відінку однини мають нульове закінчення; 4) предикативною функцією кількісно обмеженої групи літературно-нормативних лексем (*варт, певен, повен*); 5) стилістично маркованим уживанням прикметників на зразок *біл, юн, стар, вічен*, що із синхронного погляду можна кваліфікувати як форми, утворювані на базі повних прикметників.

Ступені порівняння прикметників – граматична категорія прикметників, функціонування якої ґрунтується на протиставленні форм за вираженням ними ступеня вияву якісної ознаки. Ступені порівняння властиві тільки тим якісним прикметникам, що означають градуйовані, змінні щодо ступеня вияву ознаки.

Звичайний ступінь (прикметник із семою помірної ознаки) означає якісну ознаку предмета без порівняння з такими ж ознаками інших предметів: *вірний, корисний, малий*.

Вищий ступінь порівняння – називає якісну ознаку, яка виявляється більшою мірою, ніж позначувана формою звичайного ступеня (прикметника з семою помірної ознаки): *тонкий – тонший, тихий – тихіший, ніжний – ніжніший*.

Найвищий ступінь порівняння називає максимально виявлену ознаку предмета, якою виділяється з-посеред інших предметів: *найкращий, найсміливіший, найрозумніший*.

Початкова прикметникова форма – форма називного відмінка однини чоловічого роду з закінченням *-ий (-іі)*. Форми жіночого і середнього роду мають закінчення *-а (-я), -е (-є)*.

Повна (членна) форма прикметника – це звичайна для сучасної української мови форма прикметників: *далекий, дрібний, зелений*.

Стягнені і нестягнені форми прикметників – це два морфологічних варіанти повних прикметників, протиставлювані за ознакою односкладовості (стягнені) – двоскладовості (нестягнені) закінчень. Це прикметникові форми називного і знахідного відмінків однини жіночого і середнього роду (*нов-а – нов-ая, нов-у – нов-ую, нов-е – нов-ее*) і множини (*нов-і – нов-іі*).

Нестягнені варіанти повних прикметників можливі лише в називному і знахідному відмінках однини та множини. В однині їх можуть мати тільки прикметники жіночого і середнього роду із закінченнями *-ая (-яя), -ее (-єє)* в називному відмінку, *-ую (-юю), -ее (-єє)* у знахідному відмінку (*великая, вечірняя, великеє, ранне, раннюю, великую*). Уживаються обмежено – переважно в народній творчості, а також у поетичній мові.

Стягнені варіанти повних прикметників є основною, загальнозживаною формою прикметників сучасної української мови.

Групи прикметників (твердий та м'який тип відмінювання) виділяються відповідно до твердості і м'якості кінцевих приголосних основи прикметників.

Твердий тип відмінювання прикметників – у називному відмінку однини мають закінчення *-ий* (чол. роду), *-а* (жін. роду), *-е* (середн. роду): *сучасний – сучасна – сучасне, милий – мила – миле*.

М'який тип відмінювання прикметників – у називному відмінку однини мають закінчення *-ій* (*-ійь*) (чол. роду), *-я* (жін. роду), *-є* (середн. роду): *майбутній – майбутня – майбутнє, вечірній – вечірня – вечірнє*.

Мішана система відмінювання – складні прикметники з другою частиною *-лицьий* (*білолицьий, яснолицьий* і под.), а також префіксальний прикметник *безлицьий*.

Прикметники-компози утворюються способом осново- і словоскладання на базі трьох типів словосполучень: дієслова з іменником (*тихо віє – тиховійний*), іменника з прикметником (*білий сніг – білосніжний*), іменника з іменником (*ласти на ногах – ластоногий*).

ЧИСЛІВНИК

Числівник – це повнозначна змінна частина мови, що означає кількість однорідних предметів, кількість частин від цілого предмета або абстрактно-математичну кількість.

Квантативна функція числівника – уживання числівника з іменниками, що позначають обчислювані предмети в широкому значенні цього поняття: *шість олівців, дванадцять столів, п'ятеро учнів*.

Нумеративна функція числівника полягає у вираженні абстрактно-математичних числових значень: *два, десять, сто, сорок*.

Іменники із кількісним значенням утворені від числівників за допомогою суфіксів (*двійка, п'ятірка, одиниця, шістка*), а також іменники, які виражають опредмечені кількості (*дюжина, сотня*,

пара); еквіваленти дробових числівників (*половина, третина, чверть*).

Означено-кількісні числівники позначають точно визначену, фіксовану кількість одиниць, предметів або частин від цілого: *чотири, вісімнадцять, дві третіх*.

Власне кількісні числівники називають точно окреслене абстрактно-математичне число або кількість предметів у цілих одиницях: *один, п'ять, двісті*.

Збірні числівники – числові назви, що позначають кількість як неподільну, нечленовану сукупність істот або предметів, а також слова, що виражають парність: *обидва, троє, шестеро, обоє*.

Дробові числівники називають певну точно фіксовану кількість частин, виділених у складі цілого. Мішані кількісні сполучення, крім дробу, мають у своєму складі число цілих одиниць (*одна третя, чотири шостих, дві цілих три п'ятих*). За значенням до дробових зараховуються також числівники *півтора, півтори, півтораєста*.

Неозначено-кількісні числівники вказують на невизначену, нефіксовану кількість; становлять невелику групу слів – назв точно не визначених, узагальнено-кількісних понять: *багато, небагато, мало, немало, чимало, кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять*. У ролі неозначено-кількісних числівників можуть виступати абстрактні іменники жіночого роду *безліч, сила, тьма* (у значенні «надзвичайно багато»), прислівники *достатньо, досить* (у значенні «стільки, скільки потрібно»), якщо вони вживаються при іменниках у формі родового відмінка (*безліч птахів, тьма народу*).

Прості числівники об'єднують у своєму складі непохідні (первинні) і похідні слова з однією основою: 1) назви чисел першого десятка; 2) назви чисел другого десятка; 3) назви десятків (*двадцять, тридцять, сорок*); 4) числівник *сто*; 5) збірні числівники та похідні від них типу *четвірко, трійко* тощо; 6) неозначено-кількісні числівники, крім *кількадесят, кількадесятеро*; 7) дробові числівники *півтора, півтори*.

Складні числівники – другу основу становлять числівники *десять і сто* у відповідних формах: 1) назви десятків у межах

п'ятдесят – *дев'яносто*; 2) назви сотень (*двісті* – *дев'ятсот*); 3) дробовий числівник *півтора*; 4) неозначено-кількісні числівники *кількадесят*, *кількасот*.

Складені числівники – це аналітичні найменування, утворені з кількох простих і складних числівників (*п'ятсот п'ятдесят п'ять*). До складених належать також дробові числівники: *три цілих одна десята*.

Парадигма числівників *один, одна, одно (одне)* – відмінюються як займенники *той, та, те*.

Парадигма числівників *два, три, чотири* – морфологічні особливості словозміни полягають у пом'якшенні приголосних основи, крім форми *чотирма*.

Парадигма числівників *п'ять – двадцять, тридцять, п'ятдесят – вісімдесят* – у непрямих відмінках усі числівники цього типу відмінювання мають паралельні форми. У назвах десятків (*п'ятдесят – вісімдесят*) перший складник не зазнає ніяких змін при відмінюванні.

Парадигма числівників *сорок, дев'яносто, сто* – в усіх непрямих відмінках (крім знахідного, що збігається з називним) мають закінчення *-а*.

Парадигма числівників *двісті – дев'ятсот* – у назвах сотень відмінюються обидва складники.

Відмінювання складених числівників – усі компоненти відмінюються як відповідні прості або складні числівники.

Відмінювання дробових числівників – чисельник відмінюється як власне кількісний числівник, знаменник – як порядковий прикметник у множині.

Числівник *один (одна, одно)* узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку: *один рік, одна надія, одно вікно*.

Числівники *два, три чотири* – уживаються з іменниками у формі називного відмінка множини: *два олівці, три столи, чотири анкети*.

Числівники *п'ять – десять, одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять – дев'яносто, сто, двісті – дев'ятсот*, а також складені числові назви, останнім компонентом яких є числівники *п'ять* –

дев'ять – іменник уживається з такими числівниками у формі родового відмінка множини: *п'ять олівців, вісім років, сто сорок дев'ять сантиметрів*.

Збірні числівники двоє – десятеро, одинадцятро – дев'ятнадцятро, двадцятро, тридцятро – іменники вживаються з цими числівниками у формі родового відмінка множини (*трьох хлоп'ят, п'ятеро вікон*). Уживаються з назвами осіб чоловічої статі (*двоє знайомих*); не сполучаються із співвідносними однокореновими назвами осіб жіночої статі (*знайома* і под.), а також з іншими іменниками, що означають осіб жіночої статі (*мати, сестра, невістка* і под.); вільно вживаються з іменниками середнього роду (*двоє малят, семеро гусенят*) та з іменниками *вівці, гуси, коні, кури* і под., які мають відтінок збірності (*восьмеро гусей, троє курей*). При назвах неживих предметів збірні числівники можуть уживатися лише тоді, коли ці назви або є іменниками середнього роду, або іменниками *pluralia tantum* (*троє племен, четверо коліщат, семеро дверей, десятеро саней*).

Неозначено-кількісні числівники вживаються з іменниками у формі родового відмінка множини (*кілька тижнів, декілька слів*). Числівники *багато, небагато, мало, немало, чимало* сполучаються з іменником у формі родового відмінка однини (*багато води, мало досвіду*) або множини (*багато знайомих, мало відвідувачів*).

Дробові числівники – при дробових числівниках іменник стоїть у родовому відмінку однини, тобто його відмінкова форма визначається не числівником, а словом *частина*, яке в числовому звороті пропускається: *одна третя (частина) зали, три четвертих (частини) кілометра*. Якщо до складу назви входять слова *половина, чверть*, то відмінкова форма іменника визначається числівником, який вказує на кількість цілих одиниць (*три з половиною кілограми, п'ять із чвертю кілометрів*). *Пів-* ототожнюється за функцією з префіксальними морфемами. Компонент *пів-*, ізольовано вживаний у конструкціях на позначення часу, кваліфікують також як числівник, що вимагає після себе форми родового відмінка однини іменників (*зустрілися о пів на восьму ранку*).

Числівники *півтора, півтори* вимагають після себе форми родового відмінка однини іменників (*півтора кілограма, півтори доби*). Числівник *півтора* сполучається з іменниками чоловічого і середнього роду, *півтори* – з іменниками жіночого роду.

ЗАЙМЕННИК

Займенник – частина мови, що вказує на предмет та його ознаки і представляє їх у специфічних формах роду, числа і відмінка.

Дейктична функція займенника (від гр. *δείχτις* – вказівка) – вказівна функція займенника, функція заміщення назв предметів, ознак і кількостей.

Субстантивні займенники – співвідносні з іменниками. До субстантивних належать особові займенники (власне особові та особово-вказівні), зворотний займенник *себе*.

Атрибутивні займенники – співвідносні з прикметниками. До атрибутивних належать вказівні, присвійні, означальні займенники. Змінюються за родами, числами і відмінками.

Субстантивно-атрибутивні – співвідносні з іменниками чи прикметниками. До субстантивно-атрибутивних належать питально-відносні, заперечні та неозначені займенники. Одні з них змінюються тільки за відмінками, інші за родами, числами і відмінками.

Особові займенники розподіляються на: а) власне особові (*я, ми, ти, ви*), які змінюються за числами, особами та відмінками; б) особово-вказівні (*він, вона, воно, вони*), змінюються за числами, особами, відмінками та родами у формі однини.

Зворотний займенник *себе* вказує на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе; уживається тільки у формах непрямих відмінків.

Присвійні займенники вказують на належність предмета особі (*мій, наш, твій, ваш, свій, їхній, його, її, їх*); змінюються за родами, числами та відмінками.

Вказівні займенники вказують на предмети, ознаки предметів, їх кількість (*цей (оцей), той (отой), такий (отакій)*); змінюються за родами, числами та відмінками.

Означальні займенники узагальнено вказують на ознаки предметів (*сам, самий, весь (увесь), всякий, кожний(кожен), інший*); змінюються за родами, числами та відмінками.

Питально-відносні займенники вживаються для оформлення запитання про осіб, предмети, ознаки, а в структурі складнопідрядного речення є засобом синтаксичного зв'язку між головною і підрядною частинами (*хто, що, який, чий, котрий*). Займенники *хто, що* змінюються тільки за відмінками, а займенники *який, чий, котрий* – за родами, числами та відмінками.

Заперечні займенники вказують на відсутність предметів, ознак та кількостей (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, жодний (жоден)*). Займенники *ніхто, ніщо* змінюються за відмінками, а займенники *ніякий, нічий, жоден (жодний)* – за родами, числами та відмінками.

Неозначені займенники вказують на невизначеність особи, предмета, якості (*абихто, абищо, дехто, децо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось*). Вони змінюються за відмінками. Займенники *абиякий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий, якийсь, чийсь, котрийсь* змінюються за родами, числами та відмінками.

Парадигма займенників (відмінювання займенників) співвідносна з парадигмою іменників, прикметників. Парадигма кожного розряду займенників визначається парадигмою тих частин мови, з якими вони співвідносяться.

ДІЄСЛОВО

Дієслово – самостійна повнозначна частина мови, яка має категорійне значення процесуальної ознаки і виражає його у граматичних категоріях виду, стану, способу, часу, особи, а також числа і роду.

Дієвідмінюваними є дієслівні форми, які змінюються за особами, числами, родами, часом і способом.

Недієвідмінюваними є форми *інфінітива*, *дієприкметника*, *дієприслівника*.

Інфінітив (лат. *infinitivus* – неозначений) – це початкова форма дієслова (неозначена форма), що виражає дію узагальнено, безвідносно до особи, способу, числа і роду.

Основа інфінітива визначається шляхом відокремлення суфікса *-ти* від неозначеної форми дієслова: *чита-ти*, *писа-ти*, *розумі-ти*, *дума-ти*, *виклада-ти*, *зафіксува-ти*, *малюва-ти*.

Основа теперішнього часу визначається шляхом відокремлення закінчення в дієслівній формі третьої особи множини теперішнього часу: *пиш-уть*, *читай-уть*, *ход-ять*, *нес-уть*, *нос-ять*.

Класи дієслів – парадигматичні типи, у які групуються дієслова за співвідносністю класифікаційних (тематичних) суфіксів інфінітива та теперішнього часу, фактично основ інфінітива та теперішнього часу.

Загальнодієслівними вважаються **категорії виду**, *перехідності* / *неперехідності* і *стану*. Категорії виду і стану властиві абсолютно всім дієслівним формам.

Граматичні категорії способу, часу, особи, числа, роду властиві тільки для дієвідмінюваних форм.

Граматична категорія виду реалізує відношення дії до її внутрішньої межі.

Доконаний вид виражає дію, що досягла своєї межі, реалізувалась, а значить, завершилася, вичерпалася: *зварити*, *виросити*, *виконати*, *назвати*, *переписати*.

Недоконаний вид виражає дію, що не досягла своєї межі, перебуває у розвитку: *варити*, *рости*, *виконувати*, *називати*, *переписувати*.

Видова пара, або видова кореляція – опозиція форм доконаного й недоконаного виду: *допомогти* – *допомагати*; *шукати* – *знайти*.

Перфективні видові пари утворюються шляхом приєднання префікса до неперфективованої початкової форми недоконаного виду: *робити – зробити; сідлати – осідлати*.

Граматикалізованими є префікси, які не вносять нового лексичного значення у дієслівну лексику при утворенні видової пари.

Неграматикалізованими є префікси, що утворюють нове слово: *говорити – наговорити, переговорити, договорити*.

Імперфективні видові пари утворюються шляхом додавання суфікса до форми доконаного виду із семантично значущим префіксом з метою утворення доконаного виду від недоконаного: *засіяти – засівати; розвантажити – розвантажувати*.

Двовидові дієслова – та сама форма має значення і доконаного, і недоконаного виду залежно від контексту: *атакувати, адресувати, розслідувати*.

Одновидові дієслова – це дієслова, що не мають співвідносної форми протилежного виду.

Одновидові дієслова недоконаного виду (*imperfectiva tantum*), здебільшого неперфективовані, означають дію, безвідносну щодо досягнення мети: *біліти, виднітися, мріяти, бігати* тощо.

Одновидові дієслова доконаного виду (*perfectiva tantum*), здебільшого префіксовані, означають дію, яка не мислиться у триванні і розвитку: *заморгати, затремтіти, відхвилюватися, попросидіти, порозбігатися* тощо.

Граматична категорія перехідності / неперехідності виражає відношення дії до об'єкта. Дія, перебіг якої потребує об'єкта, буде *перехідною*, а дієслово, що її називає, – **перехідним** (*будувати, фарбувати, зичити*); дія, перебіг якої не потребує об'єкта, буде неперехідною, а дієслово, що її називає, – **неперехідним** (*цвісти, мерзнути, мовчати*).

Стан – граматична категорія дієслова, якою передаються взаємовідношення суб'єкта й об'єкта в процесі виконання дії.

Форма активного стану позначає дію, що залежить від суб'єкта і реалізується на залежному від неї об'єкті: *Вітер колише жита*.

Форма пасивного стану позначає дію, що залежить від об'єкта і викликає певний стан залежного від неї суб'єкта: *Жита колихаються вітром.*

Дієслова зворотно-середнього стану становлять окрему групу дієслів, у яких діюча особа є одночасно й предметом, на який спрямована дія.

Власне-зворотні дієслова виражають дію, спрямовану на діяча: *умиватися, одягатися, взуватися.*

Взаємно-зворотні дієслова означають дію, виконувану двома чи кількома особами, кожна з яких одночасно є суб'єктом і об'єктом: *листуватися, сперечатися, змагатися.*

Непрямо-зворотні дієслова передають дію, здійснювану у власних інтересах; об'єкт дії виступає у функції непрямого додатка або й зовсім відсутній: *будуватися, запасатися.*

Загально-зворотні дієслова виражають внутрішній стан людини, її настрій: *журитися, гніватися, хвилюватися.*

Безоб'єктно-зворотні дієслова означають дію як постійно властиву діючій особі: *собака кусається, кішка дряпається, кропива жалиться..*

Граматична категорія способу виражає відношення дії до дійсності. Дія, названа дієсловом, може бути *реально існуючою*, фактом дійсності, та *ірреальною*, неіснуючою, бажаною чи можливою за певних умов. Граматична категорія **способу** має три граматичні значення – *дійсного*, *наказового* та *умовного*.

Дійсний спосіб (індикатив) означає дію, що перебуває у відповідності з дійсністю, тобто дію, яку мовець сприймає як таку, що справді відбувається, відбувалась чи буде відбуватися: *погодився, погоджується, погодиться.*

Наказовий спосіб (імператив) виражає суб'єктивну дію з модальними значеннями наказу, заклику, поради, спонукання: *рушаймо, вийди, повідомте.*

Умовний спосіб (кон'юнктив) виражає гіпотетичну дію, можливу, бажану: *знайшов би, відповідали б, мріяла б.*

Спонукальний спосіб передає послаблене значення апелятивності, за якого мовець свідомо відмовляється від обов'язкового виконання дії; за змістом і формою являє собою поєднання наказового та умовного способів: *підвіз би, поклопоталися б*.

Бажальний спосіб базується на волевиявленні мовця, спрямованого до самого себе або до третіх осіб: *хай би вирішила, хотів би розповісти*.

Граматична категорія часу виражає перебіг дії в певних часових межах, а саме – відношення процесуальної ознаки до моменту мовлення, реалізується у формах теперішнього, минулого й майбутнього часу.

Момент мовлення – це абстрактна граматична точка відліку, що є часовим орієнтиром здійснення процесу.

Абсолютне часове значення – якщо дія і акт мовлення співвідносні, розташовані в одній точці (теперішній час) чи на одній лінії (минулий та майбутній часи).

Відносне часове значення – якщо дія і акт мовлення не співвідносні, перебувають у різних площинах (скажімо, форма теперішнього часу, а значення майбутнього чи минулого).

Теперішній час – форма граматичної категорії часу дієслова, прямим (інваріантним) значенням якої є віднесення часу дії або стану до моменту мовлення: *читаю, розмовляю, сумую*.

Минулий час – це форма граматичної категорії часу дієслова, прямим закінченням якої є вказівка, що дія або стан відбувалися або відбулися до моменту мовлення (*зупинилися, згадав, співали*).

Майбутній час – це форма граматичної категорії часу дієслова, прямим значенням якої є віднесення дії або стану до часу, який настає після моменту мовлення: *зроблю, робитиму, наклею, буду клеїти* тощо.

Граматична категорія особи дієслова виражає відношення дії до діяча. У межах цієї категорії нараховуються три граматичних протиставлення, що зумовлюють виділення трьох граматичних значень – значення 1-ї, 2-ї та 3-ї особи.

Безособове дієслово – дієслово, що позначає дію, не пов'язану з будь-якою особою-діячем: *світає, морозить, дощить*.

Особове дієслово – дієслово, яке позначає дію чи стан, що передбачає виконання дії, і змінюється за особами: *мріяти – мрію, мрієш, мріють* й ін.

Дієприкметник – нефінітна форма дієслова, що позначає дію або стан як реалізовану в часі ознаку особи або предмета. Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова й прикметника. Як дієслівному утворенню, йому властиві категорії *виду, стану й часу*. Він має здатність керувати іменником і мати при собі пояснювальні якісні прислівники. Прикметникові ознаки: наявність категорії *роду, числа і відмінка*, залежних від іменника.

Активні дієприкметники позначають ознаку за діючою особою або предметом: *догораючий, посивілий, замерзлий*.

Пасивні дієприкметники виражають ознаку відповідно до тієї дії, яка поширюється на об'єкт (особу або предмет) (*змелений, сплетений, оновлений*).

Ад'єктивіація – вид міжкатегорійної транспозиції слів, при якій дієприкметник втрачає дієслівні граматичні категорії й переходить до лексико-граматичного класу прикметників: *зрілий, загорілий, пекучий, невловимий*.

Дієслівні форми на -но, -то – це морфологізовані короткі дієприкметники середнього роду з колишнім закінченням **-о**, унаслідок втрати якого форми середнього роду опинилися поза парадигматичними зв'язками з формами чоловічого й жіночого роду, а також відмінковими формами однини і множини (*вирішено, видано, вишито*).

Дієприслівник – нефінітна форма дієслова, яка позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні морфологічні категорії виду і часу: *милуючись, принісши, виконуючи*.

Адвербіалізація – вид міжкатегоріальної транспозиції слів, при якій дієприслівник втрачає дієслівні ознаки й переходить до лексико-граматичного класу прислівників.

ПРИСЛІВНИК

Прислівник – це повнозначна незмінювана частина мови, що виражає ознаку дії, стану чи ознаку якості або предмета.

Значеннєві розряди прислівників (семантико-синтаксичні групи прислівників): означальні (або обставинно-атрибутивні) і обставинні (або власне обставинні).

Означальні прислівники: якісно-означальні (як?): *голосно, весело, бездоганно*; міри або ступеня (якою мірою? скільки? скільки разів?): *ущент, досхочу, трохи, мало, дуже, ледве* та ін.; способу дії (як? яким чином?): *босоніж, жартома, наосліп* і под.; порівняльно-уподібнювальні (як?): *по-вовчи, по-літньому, ластівкою, зозулею* тощо.

Обставинні прислівники: прислівники місця (*навколо, далеко, угору*); прислівники часу (*учора, узимку, зранку, довіку*); прислівники мети (*навмисно, наперекір, навіщо*); прислівники причини (*спросоння, спересердя, здуру, зопалу*); допустові прислівники (*наперекір, всупереч*).

Предикативні прислівники позначають стан навколишнього середовища (*холодно, вітряно, тепло, похмуру*), фізичного стану істот (*приємно, гірко, соромно, боляче*), модальну оцінку дії з погляду необхідності (*потрібно, треба, обов'язково*) тощо.

Модальні прислівники належать не до якогось певного слова, а до всього висловлювання (речення), виражаючи впевненість / невпевненість, імовірність, припущення: *безумовно, певне, звичайно, можливо, безперечно, мабуть, зрештою*.

Займенникові прислівники вказують на ту або ту ознаку, не називаючи її, займають придієслівну позицію або слугують засобом синтаксичного зв'язку в складнопідрядних реченнях. Вони поділяються на окремі групи: просторові займенникові прислівники (*там, тут, скрізь, десь, де-не-де, ніде, куди, звідси*), займенникові прислівники часу (*тоді, завжди, деколи, інколи, відтоді, дотепер*), атрибутивно-вказівні (*так, абияк, всяк(о), інакше*), займенникові кількісні прислівники (*стільки, скільки, настільки, наскільки*),

питальні займенникові прислівники (*як? де? куди? коли? навіщо?*), відносні займенникові прислівники (*де, куди, коли*).

ПРИЙМЕННИК

Прийменник – службова частина мови, яка разом з непрямыми відмінками виражає залежність одного повнозначного слова від іншого в словосполученні й реченні.

Позиції, у яких може виступати **прийменник** щодо частин мови: присубстантивній (*у кімнаті було затишно, з ранку до вечора, після дощу*), післядієслівній (*вдуматися в слово, готуватися до іспитів, відмовлятися від пропозиції*) і принумеральній (*біля шести кілограмів, близько двох тисяч*).

Первинні прийменники є непохідними: *в, на, з, між, без, до, над, при*.

Первинні (складні) прийменники утворені поєднанням двох або трьох первинних з генетичного боку, але нерозкладних у граматичній системі української мови без втрати їхньої семантико-граматичної функції прийменників: *з-за, з-над, з-під, з-поза, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, понад, посеред, попід*.

Вторинні прийменники походять від морфологізованих або аналітичних прислівників чи іменників: *близько, зверху, кругом, навколо, обабіч, край, шляхом* тощо.

Семантичні типи прийменників: 1) просторові виражають місце розташування предметів або напрям переміщення (*біля, в, з-над, поряд, поза* тощо); 2) темпоральні виражають час та межі тривання дії (*о, в, через, від, до* тощо); 3) логічні виражають відношення причини, мети, умови, допустові (*у зв'язку з, для, в ім'я, з метою, при умові, в інтересах, у супереч* тощо).

СПОЛУЧНИК

Сполучник – службова частина мови, яка виражає синтаксичний зв'язок між членами речення та предикативними частинами складного речення.

Первинними вважають сполучники, які не мають у сучасній українській літературній мові співвідносних повнозначних слів і не членуються на морфеми: *а, але, та, бо, і (ї), чи*.

Вторинні сполучники утворилися від інших частин мови шляхом злиття двох слів (займенник, прислівник + прийменник, частка): *якщо, якби, проте, щоб* та поєднанням деяких повнозначних слів з прийменниками, сполучниками та частками: *тому що, через те що, для того щоб, з того часу як, після того як, до того як, подібно до того як, незважаючи на те що* тощо.

Сурядні сполучники з'єднують між собою незалежні слова (однорідні члени речення) або незалежні одна від одної частини складного речення (сурядні речення). Сурядні сполучники за характером вираження смислових зв'язків між словами або реченнями поділяють на єднальні (*і, й, та*), протиставні (*а, але, проте, однак*), зіставний (*а*), розділові (*або, чи, то...то*), градаційні (*а навіть, а до того ж, не тільки..., а (але)*), приєднувальні (*і навіть, а й, та ще й*), пояснювально-уточнюючі (*або, тобто, а саме*).

Підрядні сполучники поєднують нерівноправні частини складнопідрядного речення і виражають такі семантико-синтаксичні відношення: причинові (*тому що, бо, через те що*), наслідкові (*так що*), часові (*як тільки, тільки, відтоді як, до того як*), умовні (*якщо, якби, коли б*), цільові (*щоб, для того щоб*), порівняльні (*як, мов, немов, наче*), з'ясувально-об'єктні (*що, щоб, ніби*), допустові (*хай, нехай, дарма що*).

За способом уживання сполучники поділяють на три групи: одиничні (*і, а, але, та*); повторювані (*ні...ні, то...то, чи...чи*); парні (*якщо... то, хоч... але, не лише... а й*).

Сполучні слова – це повнозначні частини мови: відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* і прислівники *де,*

куди, звідки, куди, коли, як, навіщо. Як повнозначні частини мови сполучні слова – завжди члени речення (головні і другорядні) підрядних речень.

ЧАСТКА

Частки – це службові слова, які надають додаткових семантичних відтінків певній морфологічній або синтаксичній одиниці.

Прості частки – це частки елементарної структури: *б, би, же (ж), не, ні, ну, хай, бо*.

Складені частки становлять аналітичні єдності: *хай би, хоч би, далеко ж, всього-на-всього, до того (ж)* тощо.

Первинні частки, які не співвідносяться зі словами інших класів: *би, ж (же), ні, не, хай, ну*.

Вторинні (похідні) частки утворилися внаслідок функціональної транспозиції слів: утворення вторинних часток відбувається шляхом партикуляції (від лат. *particula* – частка): *ось, зовсім, однак, що, собі, це*.

Функціональні різновиди часток: формотворчі, заперечні, стверджувальні, питальні, модальні, вказівні.

Формотворчі частки *хай (нехай), би (б)* беруть участь при творенні аналітичних форм умовного й наказового способів.

Заперечні частки *не, ні, ані* спрямовані на відмежування від якого-небудь факту чи явища, що не відповідає дійсності.

Стверджувальні частки *так, еге, егеж, атож, аякже* стверджують висловлену думку, указують на наявність якого-небудь факту чи явища дійсності.

Питальні частки *чи (чи ж, чи не), хіба (хіба ж), невже (невже ж)* надають реченню питального відтінку.

Модальні частки мають широкий діапазон значень: припущення, сумнівів щодо вірогідності повідомлюваного (*мов, мовби, немов, мовляв, наче, неначе, ніби, навряд чи* тощо), підсилення, увиразнення (*і, та, так, аж, уже, це, же (ж), бо, саме, справді*,

власне, просто, прямо, точно, куди, собі, тобі, воно тощо), волевиявлення, спонукання до дії (*давай, давайте, годі, ну, так, бодай*), переповідності, установаження зв'язку повідомлення з його джерелом: (*мов, мовляв* тощо).

Вказівні частки *ось, осьде, он, онде, то, ото, це, оце, ген* вказують на різні предмети і явища, підкреслюючи їхнє смислове значення.

ВИГУК

Вигуки – це особливий розряд слів, що не мають номінативної функції, не служать для граматичного зв'язку між словами, а безпосередньо виражають різні емоції й волевиявлення.

Первинні вигуки – це ті, які не співвідносяться з іншими частинами мови: *о! е! ох! ого! ой!* тощо.

Вторинні вигуки утворюються шляхом **інтер'єктивації** (від лат. *interjektio* – уведення, вставка) іменників (*матінко, лишенько, Боже*), дієслів (*даруйте, прощайте*), займенників (*це чого, оце так*) тощо.

Емоційні вигуки передають радість, захоплення, сум, горе, зневагу, огиду, докір, обурення тощо: *а! о! ох! ой!*

Наказово-спонукальні (імперативні) вигуки виражають наказ, вимогу виконати якусь дію: *годі! геть! марш!*

Спонукальні вигуки спонукають до якоїсь дії: *нумо! ану! ну! шабаш! шии!*

Апелятивні вигуки можна розподілити на дві підгрупи: *вокативні* й *етикетні*.

Вокативні вигуки привертають чиюсь увагу, з їхньою допомогою прикликають або відганяють домашніх тварин: *гей! гов! агей!* – чисто апелятивні; *киць-киць-киць! цін-ціп-ціп!* – вокативні.

Етикетні вигуки виражають привітання, подяку, пробачення, просьбу тощо: *добридень! здрастуй! доброго здоров'я! на добраніч! пробачте! даруйте! спасибі! вибачте!*

Звуконаслідувальні слова виражають умовну імітацію звуків навколишнього середовища засобами мови; характеризуються значною довільністю мовця, що зумовлюються його акустичними та артикуляційними можливостями, а також образним звукосприйманням і звуковідтворенням: *ку-ку, ге-ге, бах, клац, трісь*.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПОНЯТТЯ СИНТАКСИСУ

Синтаксис (гр. *syntaxis* – складання, побудова, зв'язок, порядок) – розділ граматики, що вивчає будову і функціонування синтаксичних одиниць; синтаксична будова мови (наявні в мові синтаксичні одиниці, синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення).

Об'єкт дослідження синтаксису – синтаксема (мінімальна семантико-синтаксична одиниця), член речення, словосполучення, просте речення, складне речення, складне синтаксичне ціле (надфразна єдність, текст).

Предмет вивчення – структура, семантика й функціонування синтаксичних одиниць, синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення.

Синтаксичні одиниці – це одиниці синтаксичного рівня мови, які виділяються на основі синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Виокремлюють такі синтаксичні одиниці: словосполучення, речення, мінімальна синтаксична одиниця. Синтаксичні одиниці вивчають у трьох площинах: формально-граматичній (з погляду їхньої структури); семантико-синтаксичній (з урахуванням їхнього значення); комунікативній (у плані їхньої мовленнєвої реалізації).

Синтаксичний зв'язок – це зв'язок слів, членів речення і частин складного речення, що виражає специфіку їхнього поєднання. Диференційною ознакою для розмежування основних типів синтаксичного зв'язку слугує напрям синтаксичної залежності: двобічний (*предикативний зв'язок*), однобічний (*підрядний зв'язок*),

відсутність залежності (*сурядний зв'язок*). Засобами синтаксичного зв'язку є форми слів, службові слова, порядок слів, інтонація.

Предикативний зв'язок – це зв'язок між головними членами двоскладного речення.

Підрядний зв'язок – синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від іншого в межах синтаксичної конструкції. Виокремлюють прислівний і детермінантний підрядний зв'язок.

Прислівний синтаксичний зв'язок – це синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного слова від іншого.

Детермінантний підрядний зв'язок – це синтаксичний зв'язок, що вказує на граматичну залежність одного компонента від предикативної одиниці.

Сурядний зв'язок – синтаксичний зв'язок, що поєднує синтаксично рівноправні компоненти.

Недиференційований синтаксичний зв'язок – це зв'язок у складному безсполучниковому реченні закритої структури.

Подвійний синтаксичний зв'язок – це зв'язок у складних присудкових структурах, у яких підмет перебуває з двома присудковими компонентами в подвійному синтаксичному зв'язку.

Семантико-синтаксичні відношення – це значеннєві відношення поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць. Розмежовують *субстанціальні* (суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні), *атрибутивні* (власне атрибутивні й апозитивні), *адвербіальні* (часу, умови, причини, цільові, допусту) відношення.

Комплетивні (доповнювальні) – це різновид семантико-синтаксичних відношень у словосполученні, залежний компонент якого не має ні об'єктного, ні означального значення, а доповнює інформативно-недостатнє слово в ролі головного компонента: *стату вчителем, три зошити*.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Словосполучення – це синтаксична одиниця-конструкція, що утворюється поєднанням мінімум двох повнозначних слів за допомогою сурядного чи підрядного зв'язку: *дорога ліворуч, бажання вчитися, стомлений, але щасливий*. До словосполучень не належать: предикативне ядро речення, аналітичні морфологічні форми, фразеологічні сполучення слів, лексичні сполучення слів, поєднання повнозначного й службового слова. За синтаксичним зв'язком розмежовують *підрядні* й *сурядні* словосполучення. За морфологічним вираженням опорного слова – *субстантивні* (іменникові), *ад'єктивні* (прикметникові), *адвербіальні* (прислівникові), *нумеральні* (числівникові), *прономінативні* (займенникові), *вербальні* (дієслівні). За структурою розмежовують *прості* словосполучення і *складні*.

Прості словосполучення – це такі словосполучення, які побудовані на основі одного типу підрядного зв'язку: *писати статтю, лежати на галявині*.

Складні словосполучення – це такі словосполучення, які утворені мінімум із трьох повнозначних слів за допомогою двох чи трьох типів підрядного зв'язку: *прийти додому вчасно, великий будинок на два поверхи*.

Узгодження – це тип підрядного зв'язку, за якого форми синтаксично залежних слів уподібнюються формам головного слова: *запалене багаття, наші мрії, перший день*. За формою залежного слова розмежовують повне узгодження (*наші мрії, світлий погляд*) і неповне узгодження (*місто Київ, газета «Місто»*). За характером зв'язку – *асоціативно-граматичне* узгодження, *власне-граматичне* узгодження, *сміслове* узгодження, *умовно-граматичне* узгодження.

Асоціативно-граматичне узгодження – це узгодження в словосполученнях, де головне слово є незмінним або виступає аббревіатурою: *широка авеню, новий ЗВО*.

Власне-граматичне узгодження – це узгодження прикметникових форм у всіх трьох категоріях – роду, числа й відмінка: *сонячний день, перша стипендія*.

Смислове узгодження – це узгодження в словосполученнях, де в ролі головного слова виступають іменники спільного роду: *сумлінний староста, маленький забіяка*.

Умовно-граматичне узгодження – це узгодження в словосполученнях, де головне слово не має граматичних категорій роду й числа, тому для залежного слова добирається найпридатніша форма: *гучне «ура», журливе «кру»*.

Керування – це тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово стоїть у тій відмінковій формі, якої вимагають лексико-семантичне й граматичне значення опорного слова: *підійти до столу, розмовляти з ним, читати книгу*. За формою залежного слова виділяють *безпрійменникове* (безпосереднє) керування (*читати книгу, бачити її*) та *прійменникове* (опосередковане) керування (*думати про неї, ключі від помешкання*); за типом керування (за ступенем вияву внутрішнього зв'язку) – *сильне* (передбачуване, валентно зумовлене) (*читати книгу, зайти за хату, не побачити її*) і *слабке* (непередбачуване) (*писати на піску, пісня про матір*).

Кореляція – це граматичний зв'язок прикладки з означуваним словом: *село Дубки, дівчина-красуня*. У таких словосполученнях підпорядкування лише семантичне, а не граматичне. Між означуваним словом і прикладкою наявний граматичний паралелізм, співвідношення, відповідність, взаємозв'язок, а не підпорядкування.

Прилягання – це тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово, будучи незмінним, поєднується з головним лише за змістом: *іти не поспішаючи, бажання вчитися, дуже голосно*.

Тяжіння – трикомпонентне сполучення слів: дієслово зі значенням руху чи стану; прикметник (інше слово у значенні прикметника); іменник (чи інше субстантивоване слово у функції підмета): *Наталка прибігла захекана. Вона стояла усміхнена*. Л. Булаховський розглядає тяжіння як різновид узгодження й частково керування.

ГРАМАТИЧНА ОСНОВА ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Головні члени двоскладного речення – це переважно лексеми, повнозначні слова, рідше сполучення слів, якими виражаються підмет і присудок, тобто синтаксичний центр двоскладного речення.

Підмет – синтаксично незалежний головний член двоскладного речення, який означає предмет (у граматичному розумінні цього слова), котрому приписується якась дія, стан або ознака в часі. Підмет перебуває в предикативному зв'язку з іншим головним членом речення – із присудком.

Диференційні (розрізнявальні) ознаки підмета – 1) він входить до основної структурної схеми двоскладного речення як її головний член; 2) підметом виражається суб'єкт дії, стану; підмет – один з носіїв предикативності речення; 3) перебуває у двобічному зв'язку координації з присудком, у предикативних семантико-синтаксичних відношеннях з ним; 4) типовою формою вираження підмета слугує іменник, займенник у називному відмінку; 5) підмет у реченні найчастіше перебуває в препозиції до присудка.

За своєрідністю способу вираження підмети поділяють на *прості й складені*. Прості підмети виражаються одним словом (переважно повнозначним), а складені підмети становлять поєднання двох і більших повнозначних слів часто в сполуці зі службовим словом.

Прості підмети виражаються словами всіх частин мови: 1) найчастіше іменником (іменниками) у називному відмінку (*Над водою пропливало легеньке білосніжне **навутиння*** (Ю. Збанацький)); 2) займенником, який співвідносний з іменником (***Ми** пливем у далечінь тасмничу і незнану* (М. Вороний)); 3) субстантивованим словом (прикметником, дієприкметником, займенниковим прикметником, числівником, прислівником) (***Ожило** у душі **незабуттє*** (М. Драй-Хмара); ***І забуте** в душі **ожива*** (М. Братунь); ***Не дивиться** їм **грізно** в очі **«завтра»*** (О. Олесь)); 4) інфінітивом (***Лиш боротись** – значить **жить*** (І. Франко)); 5) службовим словом (прійменником, сполучником, часткою), вигуком,

звуконаслідувальними словами, особовими формами дієслів (*Тільки «так» чи «ні», «за» чи «проти» мало сьогодні сенс* (П. Загребельний); *Тисячне «ура!» грозою сколихнуло податливі набряклі луки* (М. Стельмах); *Дорогою мов із-під землі донеслося до нього Грицькове «ку-ку»* (Панас Мирний)).

При підметові, вираженому інфінітивом, присудок може набувати форми: 1) іменника в називному чи орудному відмінку (*Розповісти – це справа нехитра* (М. Стельмах); *Першою думкою в Остапа було тікати* (М. Коцюбинський)); 2) інфінітива (*Жити – це значить не тільки брати, а й давати* (Д. Ткач)); 3) прислівника з кінцевим суфіксом *-о* чи *-е* без дієслова-зв'язки чи із зв'язкою (*Знати людину глибоко – страшно* (Г. Тютюнник); *Вимагати уже зараз було нереально* (М. Козаченко)).

Простим уважають підмет, який виражено: 1) фразеологізмом (*Пуста голова – баранові рідня* (Нар. творчість)); 2) лексичним сполученням слів (*Хвилю зеленою здіймається навесні Батийова гора* (М. Рильський)).

Складені підмети – це лексико-синтаксичне поєднання двох чи більше повнозначних слів, які можуть доповнюватися службовим словом (словами).

Складені підмети найчастіше виражаються: 1) кількісно-іменним сполученням слів, яке утворюється поєднанням числівника (власне кількісного, збірного, неозначено-кількісного) у формі називного відмінка з іменником, граматична форма якого прогнозується опорним словом, тобто числівником чи іншим словом із кількісним значенням (*Мільйони зір повільним бігом пливають над нами, мов річка* (Т. Масенко); *Ах, скільки струн в душі дзвенить!* (О. Олесь)); 2) сполученням слів, головним компонентом якого виступає відчислівниковий іменник або іменник зі значенням міри, кількості (*Сотні солов'їв щебетали на кущах молодого поросту* (П. Мирний); *А над усім у чорному небі кружляла згряя сполоханих птахів* (А. Головка)); 3) сполученням іменників *більшість, меншість, частина* тощо з іменником у формі родового відмінка множини (*Частина майдану коло Скейської драми оточена муром*

(Л. Українка)); 4) поєднанням займенника або числівника у формі називного відмінка з іменником чи іншим субстантивованим словом у формі родового відмінка з прийменником з (*Кожен з хлопців почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько* (М. Стельмах); *Але дехто з учнів викликав у нього глибоке занепокоєння* (О. Донченко)); 5) сполученням слів зі значенням поєднуваності у виконанні дії; до складу такого соціативного (сумісного) підмета входить іменник (займенник) у формі називного відмінка та іменник (займенник) у формі орудного відмінка з прийменником з (*Дмитрик з Гаврилком вчепились ззаду за сани і причаїлися* (М. Коцюбинський); *Потім ми з Наталкою пішли додому, і всю дорогу вона мовчала* (Ю. Яновський)); 6) поєднанням неозначеного займенника з прикметником (*Щось нове ожило в мені, сповнило енергією все молоде тіло* (Ю. Збанацький); *Щось важке напливало їй на очі, здавлювало у горлі* (М. Стельмах)); 7) поєднанням означального займенника *весь* з іменником у формі називного відмінка (*Вся Україна знову у вогні* (Л. Костенко)). Сполучення означального займенника *весь* із займенником (числівником) варто потрактувати як прості ускладнені підмети, оскільки синтаксична функція займенника *весь* близька до функції підсилювальної частки; 8) сполученням іменників *початок*, *середина*, *кінець*, *край*, *кусок*, *решта*, *вид*, *ряд* тощо з іменником у формі родового відмінка (*Початок дня ховається в світанні* (Є. Плужник); *Кінець дня минув у напруженій роботі* (М. Трублаїні)); 9) сполученням слів із метафоричним значенням (*І спогадів могутня течія несе мене назад – у кліт років* (Л. Дмитерко); *Хмар рожевих цілий рій в безодні синій тане, гасне* (В. Сосюра)); 10) поєднанням слів, серед яких немає слова в називному відмінку (*Мало що з закликів доходило до натовпу, та й мало хто з людей дослухався* (Б. Лепкий); *На перший погляд, йому, може, літ до двадцятка добиралося* (П. Мирний)).

Підметом може слугувати й речення: *«І вражою злою кров'ю волю окропіте»* – з дитинства знайомі слова (О. Гончар); *За непослух забере тебе «Той, що в скалі сидить»* (Л. Українка).

Прості підмети можуть бути ускладнені повторами, частками, аналітичні підмети – частками: **Тільки половина пошвовклого листя на шовковицях блищала** (І. Нечуй-Левицький).

Присудок – один із двох головних членів двоскладного речення, яким виражається предикативна ознака того, що називається підметом: його дія, стан, властивість.

Диференційні ознаки присудка: 1) входить до структурної схеми двоскладного речення як її головний член речення; 2) називає дію, стан або часову й способову ознаку, яка властива підметові; 3) перебуває в координації, у двобічній взаємозалежності з підметом, у предикативних семантико-синтаксичних відношеннях з ним; 4) має типову морфологічну форму вираження: нею слугує дієслово; 5) у реченні присудок найчастіше перебуває в постпозиції до підмета.

Відповідно до частиномовної належності слів у функції присудків виокремлюють *дієслівні* присудки та *іменні* присудки.

Залежно від способу вираження модально-часових і способових значень присудків їх прийнято розмежовувати по таких групах: *прості присудки, складені і складні (подвійні)*.

Простий дієслівний присудок може бути виражений: 1) дієсловом у формі теперішнього, минулого чи майбутнього часу дійсного способу або формами наказового й умовного способів (*Урочисто **пливе** місяць в голубуватому мармурі хмар* (О. Гончар); ***Не знав, не знав** звіздар гострородий, що в анτισвіті є антизірки* (Л. Костенко); ***Я буду** крізь сльози **сміятись*** (Л. Українка); ***Хай проходить, хай марить**ся дорога моя, літо медоцвітне й п'яноче* (Б. Лепкий); *О, швидше **б** день палкий **погас!*** (О. Олесь)); 2) усіченою незмінною дієслівною формою ***бух, бах, скік, блись, хан, стук*** тощо (*Голка все **блись, блись*** (Леся Українка); *Олень знову **стук та стук*** (Д. Павличко)); 3) інфінітивом (***Я їй розказувати, а вона **сміятись та радіти***** (М. Вовчок); ***Тоді вона мене **цілувати***** (М. Вовчок)); 4) фразеологічним сполученням слів (***Він без угаву **править теревені, поблискуючи з-під розкуйовджених вусів білими молодими зубами***** (О. Гончар)).

Простий дієслівний присудок може бути ускладнений:

- 1) часткою (*Богдан тихцем увійшов до хати, ступнув пару кроків і, за щось зачепившись, ледве не розтягнувся на долівці* (М. Стельмах));
- 2) зворотним займенником *себе* в ролі частки (*А журавлі летять собі на той бік ключами* (Г. Шевченко));
- 3) синсемантичним (напівповнозначним) дієсловом (*Якось візьми та й скажи їй жартома: «Ой Галино, чи не закохалась ти у свого квартиранта?»* (А. Шиян); *А я взяла і вигадала свято – тебе, моя поезіє, тебе!* (Г. Світлична));
- 4) повторенням тієї самої форми дієслова (*Я знаю, знаю, що не мови людей на світі поділили на злих і добрих* (Д. Павличко));
- 5) повторенням однокоренових дієслів (*Хто їй скаже-перекаже про мою журбу* (О. Підсуха));
- 6) дієсловом та однокореновим іменником в орудному відмінку (*Валом валять парубки в хату* (К. Гордієнко));
- 7) синонімічними дієсловами (*Під білим вікном у місячному платті спить-мріє груша* (В. Колодій)).

Складені дієслівні присудки – це поєднання інфінітива з особовими формами дієслів у ролі зв'язок або з присудковим прикметником із модальним значенням. Інфінітив у такому поєднанні слів слугує виразником основної семантики присудка, а допоміжні дієслова вказують на час і спосіб дії, стану, по-різному модифікують значення складеного дієслівного присудка.

У ролі **допоміжних дієслів** у складеному дієслівному присудку здебільшого виступають: 1) *фазові дієслова*, які виражають: початок дії (*почати, прийнятися, пуститися, взятися, заходитися, кинутися, стати, піти* в значенні *почати*) (*Дніпром починала вже йти осіння крига* (О. Кониський); *Небо поволі стало сіриту* (В. Гжицький)); тривалість дії (*продовжувати, лишатися, залишатися, зоставатися* тощо) (*По інерції поїзд продовжував йти* (О. Донченко); *Навіть худоба перестала пастися* (М. Стельмах)); закінчення дії (*перестати, закінчувати, припинити, кинути* та ін.) (*Вона скінчила писати свою повість* (О. Кобилянська); *М'який лапастий сніг не переставав падати* (І. Микитенко)); 2) *модальні дієслова*, які найчастіше набувають таких значень: можливості / неможливості, повинності, необхідності дії, стану, процесу (*могти, не могли, мати,*

мусити, вміти, встигнути та ін.) (*Що може душу сколихнуть рабу?* (Л. Костенко); *Рідну мову повинна берегти, розвивати кожна людина* (В. Горбачук)); волевиявлення (*бажати, воліти, хотіти, прагнути, надумати, готуватися, прицілятися, спілкуватись, наважитись, намагатись* тощо) (*Я хочу бачити світ розплющеними очима* (І. Драч); *Я прагну усю мою тугу в єдине слово зложити* (Леся Українка)); 3) *прикметник* (подекуди й *короткий*) або ж *дієприкметник* (*схильний, здатний, ладен, годен, змушений, зобов'язаний* та ін.) (*Про дідуся хлопець щовечора ладен їм розповідати* (О. Гончар)); 4) деякі усталені сполучення слів (*не в силі, не в змозі, у змозі, дати згоду, мати право, мати можливість, мати намір* тощо) (*Ти матимеш змогу перевірити кожен мій запис* (В. Собко); *Хлопець дав згоду співати в заводському хорі* (Іван Ле)).

Складені іменні присудки – це побудови, що виражаються предикативним іменем (іменником, прикметником (дієприкметником) числівником чи займенником у будь-якій формі) та особовою формою дієслова-зв'язки. Присудкове ім'я містить лексичне значення, слугує назвою певних предметів, ознак, об'єктів тощо. Натомість дієслово-зв'язка виступає носієм граматичних значень, стає виразником дієслівних категорій часу і способу, котрі не властиві предикативному імені.

Зв'язками в складеному іменному присудку найчастіше виступають: 1) власне-зв'язки *бути, становити, являти собою*, якими виражається допоміжне дієслівне предикативне значення (*Хай кожна мить життя вам буде дорога* (М. Вороний); *Вечір і справді був чудовий* (Ю. Смолич); *Людські пісні – найглибша мука, найвища радість на землі* (М. Рильський)); 2) невласне-зв'язки: *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, увижатися, здаватися* тощо, які, окрім граматичних значень, виражають і певні додаткові значеннєві відтінки (перехід певної особи (предмета) з одного стану в інший, збереження ознаки впродовж певного часу, суб'єктивне сприйняття ознаки), які долучаються до основного значення присудка (*Тепер тобі весь світ здається чарівним* (М. Вороний); *Він називав її дочкою* (Я. Баш));

3) контекстуальні зв'язки (*стояти, лежати, сидіти, репрезентувати, обернутися, перетворитися, опинитися, обернутися, жити, вмерти, іти, повернутися, народитися, виступати, вживати, рости* тощо): (*Він жив ізгоєм, помер героєм*).

Іменна частина (предикативне ім'я) **складеного іменного присудка** може бути виражена: 1) іменником у будь-якому непрямому відмінку (*Ніс у нього [дідуся] **крючком*** (О. Гончар); *Очерет мені **був за колиску*** (В. Фальківський)); 2) прикметником, дієприкметником у називному чи орудному відмінку (*Город **був великий** і нагадував чимось урочисті збори* (В. Підмогильний); *Світле безмежжя **здавалось крихким*** (О. Гончар)); 3) займенником у називному чи орудному відмінку (*То **хто** ж він **був**?* (А. Малишко)); 4) прислівником (*Вечір **був близько*** (В. Підмогильний)); 5) фразеологічним сполученням (***Шестірний був ні в сих ні в тих*** (П. Мирний)).

Складний (подвійний) присудок – це ускладнена синтаксична структура, у якій присудок стосовно підмета перебуває в подвійному предикативному зв'язку. Такий присудок утворюється поєднанням особової форми повнозначного дієслова зі значенням руху чи стану (*іти, прийти, ходити, стояти, сидіти, лежати* тощо) з прикметником (дієприкметником), рідше із займенником у формі називного чи орудного відмінка: *Мирослава **стояла** біля будинку **сумна, задумана*** (М. Стельмах); *Я **йшов останнім** і думав про діда **Платона*** (О. Довженко).

Трикомпонентні присудки – це ускладнені форми складеного дієслівного й складеного іменного присудків. Особливістю таких присудків є наявність у їхній допоміжній частині двох чи більше семантично недостатніх слів. Найуживанішими є такі моделі: 1) допоміжне модальне дієслово + дієслово-зв'язка у формі інфінітива + предикативний член (іменник, прикметник, числівник, займенник) (*Поет **не може бути власністю*** (Л. Костенко); *Поезія **повинна бути чиста*** (Ю. Збанацький)); 2) допоміжне модальне дієслово + інфінітив + інфінітив (*Ти **можеш спробувати стати** на руки, у тебе м'який килим на долівці* (Ю. Яновський)); 3) дієслово-

зв'язка + предикативний член + інфінітив (*Хлопці ладні були репетирувати п'єсу хоч до ранку* (В. Минко)).

ПРЕДИКАТИВНА ОСНОВА ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Односкладними називають такі речення з одним головним членом, які для вияву повноти і своєрідного характеру своєї синтаксичної будови та об'єктивно-суб'єктивного змісту не потребують доповнення їх другим головним членом. Залежно від способу вираження головного члена речення односкладні речення диференціюють на *дієслівні* та *іменні (номінативні)*. До *дієслівних* односкладних речень належать: 1) односкладні означено-особові речення; 2) неозначено-особові; 3) узагальнено-особові; 4) безособові; 5) інфінітивні.

Означено-особовими реченнями називають такі односкладні речення, виконувач дії в яких мислиться означено, а головний член речення виражається дієсловом у формі 1-ої або 2-ої особи однини чи множини – теперішнього, майбутнього часу дійсного чи у формі 1-ої особи множини та 2-ої особи однини чи множини наказового способу: *Вірю в пам'ять і серце людське* (Ліна Костенко); *Пустить мене у молодість мою* (В. Стус).

Неозначено-особовими називають такі односкладні речення, у яких виконувач дії мислиться неозначено, а головний член речення виражений формою 3-ї особи множини теперішнього, майбутнього або ж формою множини минулого часу чи в множині умовного способу: *Той монастир недавно збудували* (Л. Костенко). У неозначено-особових структурах суб'єкт дії: а) може бути невідомий мовцеві *«Заповіт» співають мовами всіх народів світу. Знають його й далеко за межами нашої країни* (А. Шиян); б) суб'єкт відомий, але його не хочуть називати: *У мене відняли щастя честі і громадського життя* (О. Довженко); в) виконувач дії відомий мовцеві і може бути названий, наприклад: *Наші відступили до Києва, а мене відрядили в підпілля польське* (О. Довженко); г) суб'єкт підказується ситуацією

мовлення: *Біля кузні кували підкови степовим жеребцям* (О. Довженко).

Узагальнено-особовими називають такі односкладні речення, у яких дія-стан сприймається узагальнено, як така, що характерна за певних умов будь-якій особі, а головний член виражається дієсловом у формі 2-ї особи (зрідка – іншими особовими формами): *Радій хлібові не в полі, а в стодолі* (Нар. творчість).

Безособовими називаються такі односкладні речення, головний член яких означає стихійну дію чи стан природи або таку дію чи стан особи, які настають незалежно від її волі. У безособових реченнях суб'єкт дії може бути: а) нульовий: *Світало по-березневному рано* (З. Тулуб); б) непрямий: *Мені не спиться*; в) синкретичний (може передавати стан природи та людини): *Надворі розвиднілося*. Пор.: *Чоловікові аж тоді розвиднілося*.

Цей різновид односкладних речень найчисленніший з огляду на різне морфологічне оформлення головного члена речення, який може бути виражений: 1) безособовим дієсловом (*Давненько не дощило* (О. Льченко)); 2) особовим дієсловом, котре вжито в безособовому значенні (*У тихому морі темніє* (Леся Українка)); 3) незмінною предикативною формою на *-но, -то* (*Довкруг – обрізано жалі, обтято голосіння* (В. Стус)); 3) словом категорії стану (*можна, не можна, треба, потрібно; біда, гріх, диво, досада, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час*) (*Жаль стало батька* (М.Коцюбинський) *Двох котів у мішок саджати не можна – покусуються* (Г.Тютюнник)); 4) предикативним словом *немає* (*У гаю, гаю вітру немає* (Т. Шевченко)).

Інфінітивними називають односкладні речення із синтаксично та семантично незалежним інфінітивом у ролі головного члена речення: *Словами серденько не обдурити* (Леся Українка); *Відпочити б з дороги* (Леся Українка).

Номінативними називають такі односкладні речення, якими стверджується буття предмета, явища або й особи і які мають головний член речення, виражений іменником у називному відмінку: *Ліс і вітер. Ніч зимова* (В. Сосюра); *Ось вулиця, будинок і квартира*

(М. Рильський); *Справді славна дівчина* (М. Стельмах); *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*.

За змістом та структурою виокремлюють такі різновиди номінативних речень: *буттєві* номінативні речення (у них ідеться про існування, наявність якогось явища, предмета, факту, події тощо); *вказівні* номінативні речення (у таких реченнях значення буття, наявності доповнюється значенням вказівності); *оцінні* номінативні речення (такі речення містять почуттєву, емоційну оцінку); *власне* називні речення (це назви установ, організацій, пароплавів, книг, журналів, газет, картин, музичних творів; а також надписи на вивісках тощо).

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Другорядні члени речення – це здебільшого повнозначні слова, рідше лексичне сполучення слів, якими доповнюється, поширюється, витлумачується головний член речення. Визначають такі критерії виділення й розмежування другорядних членів речення в структурі речення: участь другорядних членів речення у формуванні структурної схеми речення; морфологічне вираження другорядних членів речення; характер синтаксичного зв'язку другорядного чи другорядних членів речення з головними членами речення і другорядних членів речення між собою; змістові синтаксичні відношення між головними й другорядними членами речення; синтаксична позиція другорядних членів речення в реченні.

Означення – другорядний член речення, яким пояснюються слова, переважно іменники, за властивою їм якістю чи кількісним виявом: *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись* (В. Сосюра).

Диференційні ознаки типового означення такі: 1) не входить до структурної схеми речення; 2) виражається прикметником та іншими словами прикметникової форми; 3) спосіб зв'язку з означуваним словом – узгодження, рідше керування, в окремих випадках – прилягання; 4) означеннями виражаються атрибутивні відношення в

словосполученні й у реченні; 5) найчастіше перебуває в препозиції до означуваного слова; 6) пояснюваним словом для означень найчастіше слугує іменник. Залежно від різновиду типу синтаксичного зв'язку між означенням і означуваним словом прийнято розрізняти означення *узгоджені й неузгоджені*.

Узгодженими називають означення, які поєднуються з означуваним словом підрядним зв'язком узгодження: *На великому шляху з липами перемережуються велетні-дуби* (М. Стельмах). Морфологічними виразниками узгоджених означень виступають: прикметники всіх лексико-граматичних груп; субстантивовані прикметники; діеприкметники; займенники прикметникової форми; порядкові прикметники; кількісні числівники в непрямих відмінках, крім знахідного.

Неузгодженими вважають означення, які поєднуються з означуваним словом способом керування чи прилягання: *Серце дитини чутливе, воно відкрите для добра* (В. Сухомлинський). Неузгоджені означення найчастіше виражаються: іменником у непрямих відмінках з прийменником чи без нього; присвійними займенниками *його, її*; прислівником (діеприслівником); інфінітивом; синтаксично нерозкладним сполученням слів; фразеологічним сполученням слів.

Щоб **розмежувати неузгоджені означення і додатки**, що мають однотипне морфологічне вираження, варто скористатися такими трансформаційними прийомами: 1) замінити неузгоджене означення узгодженим (*То цвітом липи пахнуть вечори* (Б. Кравців) – Пор.: *Липовим цвітом*); 2) перетворити словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком (*Линуло далеко по лісу мрійливе й приємне туркотіння горлиць* (А. Шиян) – Пор.: *Горлиці туркочуть*); 3) перетворити словосполучення з неузгодженим означенням у поширене узгоджене чи в підрядне означальне речення (*Наталчина сукня із шовку сподобалася всім.* – Пор.: *Сукня, пошита із шовку... чи Сукня, що пошита із шовку...*).

Прикладка – це різновид означення, яке виражене іменником (рідше – субстантивованим словом), котре приєднується до

означуваного слова з метою його конкретизації, уточнення: *Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів* (Л. Костенко). Певна особа (особи) може характеризуватися прикладкою за різними ознаками, як-от: професією, родом занять (*учитель-філолог*); соціальним статусом мовця (*хлопець-робітник*); місцем проживання (*дівчина-гніванчанка*); родинними стосунками (*дівчатка-сестрички*); віком (*хлопець-підліток*). З огляду на структуру розмежовують *непоширені* й *поширені* прикладки: *Краплинами блищать вологі очі підлітка-дівчати* (М. Рильський); *Я люблю Дніпро – велику ріку мого народу* (О. Довженко).

Розмежовуючи прикладку і сполучення слів неприкладкового характеру варто враховувати те, що прикладкові сполучення слів завжди позначають один об'єкт позамовної дійсності, а прикладка й пояснювальний іменник становлять при цьому різні назви того самого об'єкта, предмета. До того ж прикладку легко трансформувати в присудок.

Додаток – другорядний член речення, що називає особу, істоту чи предмет, на які спрямована чи яких стосується дія, процес, стан, ознака: *Дорога ліворуч була закрита завалами* (О. Гончар).

Диференційні ознаки додатка: 1) типова форма вираження – іменники та займенники; 2) спосіб синтаксичного зв'язку з опорним словом – керування, значно рідше – прилягання; 3) виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення між членами речення; 4) найчастіше перебуває в постпозиції до означуваного слова; 5) підпорядковуючим словом стосовно додатка виступає дієслово або ж одна з віддієслівних форм іменника. Додатки, крім іменників та займенників, можуть також виражатися: субстантивованим прикметником (дієприкметником); числівником; прислівником; дієсловом; вигуком; синтаксично нерозкладним сполученням слів. З огляду на своєрідність керування в підрядному словосполученні з об'єктними відношеннями розмежовують *прямі* додатки й *непрямі* додатки.

Прямий додаток позначає об'єкт, на який безпосередньо спрямована дія, виражена присудком. Прямий додаток може

виражатися формою родового відмінка без прийменника, якщо при дієслові-присудку використовується заперечна частка *не* (*Душа образ не забува* (Л. Костенко)); дія поширюється на частину предмета (*Покладіть отут м'яти, та хай тополя шелестить* (П. Тичина)); а також у формі знахідного відмінка (*Літа на душу покладають пуга* (І. Франко)).

Непрямий додаток має значення об'єкта, на який дія спрямована не прямо, а тільки опосередковано; стосується об'єкта лише певною мірою: *Ми розмовляли про ніжні пахоці степів* (Ю. Яновський).

Для **розмежування додатків та обставин**, виражених іменниково-прийменниковими сполученнями слів, потрібно використати: 1) спосіб зіставлення неморфологізованих і морфологізованих форм певних лексем: додаток можна замінити особовим займенником з тим самим прийменником, а обставину – прислівником (*Наталка підійшла до Андрія*. Пор.: *Наталка підійшла до нього*; але: *Дівчина підійшла до оселі*. – Пор.: *Дівчина підійшла туди*); 2) перетворення форм непрямих відмінків у порівняльні звороти (*По Славуті пароплави лебедями попливли* (М. Стельмах). – Пор.: *По Славуті пароплави, як лебеді, попливли*); 3) розгортання форм непрямих відмінків у підрядні речення (*Вночі земля дубіла від морозу* (В. Козаченко). – Пор.: *Вночі земля дубіла, бо був мороз*).

Обставина – другорядний член речення, яким виражається спосіб, перебіг дії, її якість, інтенсивність чи місце, час, мета, причина, умова, допустовість дії.

Обставина як структурно-семантичний компонент речення характеризується такими **диференційними ознаками**: 1) входить до структурної схеми речення як другорядний член; 2) типова форма вираження – прислівники, дієприслівники, іменники в непрямих відмінках з прийменниками чи без них; 3) спосіб зв'язку з опорним словом – прилягання; 4) виражає адвербіальні (обставинні) семантико-синтаксичні відношення; 5) позиційна незакріпленість: може перебувати в препозиції і в постпозиції до пояснюваного слова; 6) може залежати від дієслова, прикметника, предикативного

прислівника, а також від предикативного центру. Обставини також можуть бути виражені: дієприслівниковим зворотом; інфінітивом; фразеологізмом; синтаксично нерозкладним сполученням слів.

Виділяють такі структурно-семантичні різновиди обставин: 1) обставини місця (*Зацвіли блискавиці над гаєм* (В. Сосюра)); 2) обставини часу (*Як чарує очі влітку над горою сонце схід!* (В. Терещенко)); 3) обставини мети (*Виходить дівчина із хати води з криниці набирати* (А. Малишко)); 4) обставини причини (*Очі від утоми закрились* (П. Мирний)); 5) обставини умови (*При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний* (Л. Українка)); 6) обставини допуску (*Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (О. Гончар)); 7) обставини способу дії (*Тихо і весело видзвонюють коси* (М. Коцюбинський)); 8) обставини міри і ступеня (*Теплий туман слався по полю і наливав банку по самі вінця* (М. Коцюбинський)).

НЕПОВНЕ РЕЧЕННЯ. ЕКВІВАЛЕНТИ РЕЧЕНЬ

Неповними називаються речення, у яких одна з ланок їхньої внутрішньосинтаксичної будови (один чи кілька членів речення, частина одного з членів речення) не вимовляється і водночас фіксується свідомістю, є повністю або ж достатньо зрозумілою.

Пропущені члени речення встановлюються: а) з попередніх чи (спорадично) з подальших речень (*Дівчора зразу захотіла спати. Христя пороздягала, положила* (П. Мирний); *Вода блищить, мов мед у щільниках* (Г. Тютюнник)); б) з конкретної ситуації, контексту, обстановки, розмови (*А довго не було сусіда після обіду? – 3 півгодини* (В. Тимчук); *Хороша вода в степовій криниці? – Свіжа, міцна* (М. Стельмах)); в) із змісту та побудови самого неповного (еліптичного) речення (*Світ у замішанні, в непокої, в колотнечі* (В. Винниченко)).

Еліптичними є такі граматично неповні речення, у яких уявлення про неназваний член речення безпосередньо встановлюється з їхнього змісту і граматичної будови.

Контекстуальними є такі граматично неповні речення, у яких один чи кілька пропущених членів речення встановлюються з контексту.

Ситуативними є такі граматично неповні речення, у яких пропущені члени речення визначаються із ситуації мовлення.

Слова-речення – це структурно нечленовані синтаксичні одиниці, що слугують засобом реакції мовця на певні факти чи події життя. Питання щодо їхнього лінгвістичного статусу досі є дискусійним у мовознавстві, бо такі структури не мають будови речення, виражаються здебільшого службовими словами та вигуками, не мають значення диференційовано вираженого суб'єкта й об'єкта дії, самої дії, різних ознак тощо. Їх нерідко визначають як еквіваленти речень, тобто їхні функційні замітники.

Виокремлюють такі їхні різновиди: 1) стверджувальні (*Вона в Полтаві гарно так зветься: «Усіх Скорблящих Радості». Авжеж* (Л. Костенко)); 2) заперечні (*Не згадуй! Думаєш, я забув? Ні!* (Г. Тютюнник)); 3) спонукальні (*...Мені немов полегшало відтуди. Зболілася. Відмучилася. Годі* (Л. Костенко)); 4) питальні (*А чого цей хлопчик плаче? – ледь вимовив крізь давучий клубок у горлі. – Чого плаче цей хлопчик, га?* (Г. Тютюнник)); 5) емоційно-оцінні (*Отакої! А Наталя ж? – шепочуть на вухо, всміхаючись. – Невісточка ж наша* (Г. Тютюнник)); 6) етикетні форми: *Здрастуй, сонце, здрастуй, вітре, здрастуй, свіжосте нив!* (В. Симоненко).

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Речення з однорідними членами

Просте ускладнене речення – це синтаксична конструкція, що характеризується синтаксичними й семантичними зв'язками та відношеннями, які доповнюють зв'язки та відношення між членами простого неускладненого речення; це монопредикативна (за формально-граматичною ознакою) поліпропозитивна (за семантико-граматичною ознакою) синтаксична одиниця. До ускладнених належать речення: 1) з однорідними членами (*Тільки рівенькі,*

посаджені під шпур кленочки, тополі, дубки, ясени до сонця пнуться та напружуються *в бруньках* (Г. Тютюнник); 2) з відокремленим другорядним членом (членами) речення (*Тиша налягла на весь світ, м'яка і тепла* (В. Собко)); 3) із синтаксично ізольованим компонентом, який не становить члена речення і яким виступає: а) вставне чи вставлене слово, сполучення слів або вставність чи вставленість у формі речення: *Деся там, за монастирськими садами, напевно ж, є странноприймний дім* (Л. Костенко); *Сонце вже торкнулося землі і висівало на степ червоний пилок Марфа (тоді її у селі за маленький зріст звали «маленькою Марфою») серцем чула, коли від тата приходить лист* (Г. Тютюнник) і б) звертання: *Грими, моя пісне, могутня, палка, на всім українським роздоллі* (Г. Чупринка).

Однорідними називають такі члени речення, які розрізняються семантично, з'єднуються поміж собою сурядним безсполучниковим чи сполучниковим зв'язком, а з іншими членами речення – підрядним синтаксичним зв'язком, виконують ту саму синтаксичну функцію, відповідають на те саме питання і найчастіше вимовляються інтонацією переліку: *І знову не буде у думках моїх ні мук, ні страждань, ні плачу* (М. Рильський).

Сурядний ряд – це граматично рівнозначні компоненти, які виконують однакову синтаксичну функцію. Сурядний ряд становлять однорідні головні члени речення та головні члени односкладних речень: *Весна стояла сонячна й дощова* (Ю. Смолич); *Затінок, сутінок, день золотий* (Л. Костенко).

Сурядний зв'язок між однорідними членами речення може бути: а) сполучниковий (*Тиша була наповнена всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим шелестом стиглого жита* (М. Коцюбинський)); б) безсполучниковий (*Берег порожній, оточений з усіх боків величезними темними скелями* (В. Винниченко)); в) безсполучниково-сполучниковий (*Тоненький струмок диму поволі піднявся над сторожкою, понад віттям дерев та й послався над ними прозорою хмаркою* (Г. Тютюнник)).

Однорідними називаємо означення, які перебувають у відношеннях переліку, поступового нагромадження ознак, властивих певній особі, предметів.

Однорідними загалом вважають означення: 1) поєднані сурядним сполучником (сполучниками) (*У руку взяв зерно важке і повне, і налилася силою рука...* (В. Бичко)); 2) які уживаються в постпозиції щодо означуваного слова (*Леліє даль волога і блакитна* (М. Бажан)); 3) які становлять перелік позитивних чи негативних ознак (*А над головою розляглося таке широке, бездонне, всіяне зірками небо* (А. Шиян)); 4) які характеризують предмет з одного якогось боку, вказують, скажімо, на матеріал, з якого зроблено предмет, позначають його колір, розмір тощо (*Густозелені яблуні просвічувались пожовклими, яскраво-червоними і зеленими плодами* (М. Стельмах)); 5) якщо перше з них підсилюється або уточнюється другим і подальшими означеннями (*На бруньках між сережками звисають прозорі, синюваті краплини* (І. Нечуй-Левицький)); 6) епітети, означення-синоніми, означення-антоніми (*На землю спускалася чорна, безмісячна ніч* (В. Гжицький)); 7) різні щодо структури; якщо спочатку вжито непоширене означення, а потім поширене (*Сірі, ледве помітні в тумані плавні непримітно шуміли* (М. Коцюбинський)).

Неоднорідними називають семантично різнопланові означення, які перебувають між собою в послідовному смисловому підпорядкуванні, утворюючи безсполучниковий ряд з означальною однорідністю:

Неоднорідні означення характеризують предмет за певними неоднотипними ознаками (ознака за кольором і формою, вагою і кольором тощо): *Над водою пропливало легеньке білосніжне павутиння* (Ю. Збанацький). Здебільшого неоднорідними вважаються означення, які виражені: а) займенником і прикметником (*Над її синіми очима зворушливо затріпотіли вії* (М. Стельмах)), б) числівником і прикметником (*Перші весняні квіти тішили зір*), в) дієприкметником (дієприкметниковим зворотом) і прикметником (*Скрізь було видно залиті сонцем старі садки* (І. Нечуй-Левицький)),

г) якісним і відносним прикметниками (*Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром **сирих вільхових** дров* (Г. Тютюнник)).

Узагальнювальні члени речення – це слова із загальною семантикою або ж, рідше, деякі повнозначні слова чи сполучення таких слів з конкретним лексичним значенням, які об'єднують однорідні члени речення в одну групу, становлячи вищий ступінь узагальнення. У ролі узагальнювальних слів найчастіше виступають займенники (*весь (увесь), всі (усі), кожен, ніхто*) й прислівники (*всюди (усюди), скрізь, завжди*), рідше дієслова, іменники: *Кожен кущик, горбок, долина, кожна стежечка – **все** було йому знайоме, промовляло до нього* (М. Коцюбинський); *А там камінь **обробляють**: точать, пиляють, вистругують з нього всякі вироби* (П. Мирний); *На борту «Азовця» зібралися **люди різних професій**: рибалки, інженери, працівники громадських організацій і рибпромислових установ* (Д. Міщенко).

За структуральним виявом диференціюють узагальнювальні слова (***Усе** змішалось в одну мить і злилось до купи: і земля, й море* (І. Нечуй-Левицький); словосполучення (*На столі **лежить старовинна зброя**: іржаві шаблі, пістолети, стара рапіра, патронташі й інше* (С. Васильченко)); сполучення слів (здебільшого фразеологізми) (***Він був майстром на всі руки**: слюсар, столяр, тесляр і навіть механік* (В. Короленко)).

Речення з відокремленими членами

Відокремленими називаються такі другорядні члени речення, які виділяються в реченні особливою інтонацією – з метою посилення їхнього змісту, семантики.

Аплікація – це зв'язок між відокремленими та пояснюваними словами.

Чинники відокремлення такі: смислове навантаження другорядних членів речення (*А **лопухи, почувши холодок, настобурчились і теж запахли – низовинням, росою, ніччю*** (Г. Тютюнник)); позиція в реченні (контактна / дистантна; препозиція / постпозиція) (***Йде весна, весела, промениста*** (М. Гірняк));

порушення звичних граматичних зв'язків у реченні (*Переповнений любов'ю, я відкрив кохання книгу* (П. Тичина)); переобтяженість окремих членів речення залежними від них словами (*І срібна ніч, серпанками прикрита, дріма і слуха солов'я* (О. Олесь)).

Означення (незалежно від ступеня поширеності та позиції) завжди відокремлюється, якщо пояснює особовий займенник (*З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселе та гарну бесіду* (М. Коцюбинський); *І вона, вибаглива і неприступна, на цей раз сіла поруч з ним* (О. Гончар)); має дистантне розташування щодо пояснювального слова (*Тиша налягла на весь світ, м'яка і тепла* (В. Собко)).

Непоширені узгоджені означення відокремлюються, якщо стоять після пояснюваного слова, перед яким наявне узгоджене означення: *Соснові шишки, великі й порожні, котилися під ноги або дивилися з трави десятками очей* (М. Коцюбинський). Якщо препозитивного означення немає, то постпозитивні означення здебільшого не відокремлюються: *Леліє даль волога і блакитна* (М. Бажан).

Поширені узгоджені означення завжди відокремлюються в постпозиції щодо означуваного слова: *Жагучими пахощами дихала земля, розпалена садами* (З. Тулуб). У препозиції такі означення, окрім названих вище умов, відокремлюються, якщо мають додаткове обставинне значення: *Заглиблена в спогади, Ніна не почула, як розчинилися двері і мати переступила хатній поріг* (А. Шиян).

Неузгоджене (неузгоджені) означення відокремлюється (відокремлюються), якщо стосується (стосуються) іменника – власної назви або ж особового займенника (*Брянський, з туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною, стоїть, облитий променями призахідного сонця* (О. Гончар)); якщо входить (входять) до складу сурядної групи з узгодженим означенням (*Юрій Яновський, високий, ставний, з вольовим обличчям і розумними очима, то морищить лоба, то ледь помітно усміхається* (П. Панч)); якщо виражене інфінітивом, що стоїть у постпозиції щодо означуваного слова (*Це вже звичка в мене така – поговорити* (Б. Харчук)).

Відокремлення прикладки відбувається за таких умов: непоширені й поширені прикладки, які стосуються особового займенника (*А ось він, Мартин Рибка, відступає убік* (Ю. Мушкетик)); постпозитивна поширена прикладка (пояснюване слово – іменник, що є загальною чи власною назвою) (*Тим часом надійшов голова, привітний червонощокий чоловічок з іскристими невловимими очима* (О. Гончар)); препозитивна поширена прикладка, якщо має додатковий причиновий відтінок у значенні (*Хоробрий воїн, капітан ніколи не розгублювався в бою* (О. Гончар)); непоширена постпозитивна прикладка (власна назва), що має уточнювальне значення (*Старий хлопець, Васько, іде спати до коней* (І. Микитенко)); поширена чи непоширена постпозитивна прикладка, яка вживається зі словами *тобто* (*цебто*), або (в значенні *тобто*), *особливо*, *а саме*, *навіть*, *як*, *наприклад*, *зокрема*, *на ім'я*, *по імені*, *на прізвище*, *родом*, *з походження*, *за походженням*, *за віком*, *за професією* та ін. (*Гей, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий* (Нар. творчість)); поширена, рідше непоширена прикладка із сполучником *як*, якщо вона має значення причини (*Лаврін, як менший син, мав право зостатися в батьковій хаті* (І. Нечуй-Левицький)).

Відокремлення обставин здійснюється за таких умов: обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, відокремлюються незалежно від позиції в реченні (*Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям* (Б. Грінченко)); обставини, виражені одиничним дієприслівником, здебільшого відокремлюються, якщо розміщені на початку або в середині речення (*Зігнувшись, хлопці кілька хвилин пробираються вздовж смужки густого, низенького сосняка* (В. Козаченко); *Усяка пташечка, радіючи, співала* (Л. Глібов)); незалежно від позиції в реченні відокремлюється обставина, виражена одиничним дієприслівником, якщо така обставина вказує переважно на час, причину, умову (*Не повіривши, Чабанчук кинувся в канцелярію* (О. Донченко); *Не кажи, не піймавши, що злодій* (Нар. творчість)). Постпозитивна обставина

способу дії, виражена одиничним дієприслівником, не відокремлюється (*Вона сиділа замислившись* (Ю. Яновський); *Я йшов не поспішаючи* (Л. Первомайський)); відокремлюється дієприслівник у функції обставини, від якої залежить підрядне речення (*І він трохи стих, міркуючи, як би виповнити свій замір* (М. Коцюбинський)); відокремлюються обставини, виражені іменником з прийменником *незважаючи на* (завжди) або з іншим, як-от: *завдяки, згідно з, з огляду на, за умови, залежно від, за браком, відповідно до, за відсутністю, при відсутності, за наявністю, при наявності, наперекір, всупереч, на випадок, на відміну від, особливо, внаслідок, починаючи з, кінчаючи* (факультативно) (*Тільки Ліля, незважаючи на товариство, крутилась на кухні біля Ганни Іванівни* (М. Олійник)); порівняльна обставина, оформлена сполучниками *як, мов, наче* (*А вітер грає, мов орган* (Д. Павличко)).

Відокремлені додатки – це іменникові конструкції зі словами, якими обмежується чи виділяється семантична важливість об'єкта в синтаксичній функції додатка. Здебільшого це сполучення зі словом (словами) *крім* (*окрім*), *зокрема, oprіч, замість, за винятком, на відміну: Oprіч Гафійки, було ще два наймити!* (М. Коцюбинський); *А тепер, замість крила парусника, Тоня й Віталій бачать вдалині темну, непорушну гору якусь* (О. Гончар); *Окрім цього руху, помічався ще й другий рух* (М. Коцюбинський); *На відміну від рік, вода в ставках стояча* (З преси).

Відокремлені уточнювальні компоненти – це члени речення, якими роз'яснюється, деталізується певний член речення. Уточнювальні й уточнювані члени речення завжди синтаксично однотипні, виступають тим самим членом речення, відповідають загалом на те саме питання: *Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату* (М. Коцюбинський).

Речення з граматично ізольованими одиницями і конструкціями

Вставні компоненти – це граматично не пов'язані з реченням мовні одиниці (слова, сполучення слів, речення), якими виражається

ставлення мовців до висловлюваного в реченні, певна емоційна оцінка його вказується на джерело думки, порядок повідомлення та ін.

Вставлені компоненти – це граматично не пов'язані з реченням мовні одиниці (слова, сполучення слів, речення), які виражають додаткові повідомлення чи побіжні зауваження, доповнюючи зміст основного висловлення.

З огляду на структуру, виокремлюють три різновиди таких компонентів: 1) вставні і вставлені слова: *Але ж, мабуть, ми правди не зурочим, що світ вже так замішаний на злі, що як платити злочином за злочин, то як же й жити, люди, на землі?* (Л. Костенко); 2) вставні і вставлені сполучення слів: *Я вчив його письма (не без мороки) і гладіаторського ремесла* (Д. Павличко); 3) вставні й вставлені речення: *Кажуть, ввесь поміст у пеклі з добрих намірів зложився* (Леся Українка); *Очі в нього були усміхнено-печальні – він ніколи не усміхався ними весело – а біляво-хвилясте волосся світилося на сонці шовком* (Г. Тютюнник).

З огляду співвідношення вставних (вставлених) мовних одиниць зі словами тих чи тих частин мови, виділяють три основні типи таких одиниць: а) іменні: *правда, шкода, на жаль, на біду, на щастя, як на зло, на радість, як на гріх, на думку..., словом, слово честі, кінець кінцем, з одного боку, по суті, на подив* та ін.; б) дієслівні: *може, здається, кажуть, скажімо, можу сказати, даруйте, признатись, виходить, смію запевнити, як здається, як то кажуть, уявляєте і под.*; в) прислівникові: *по-перше, по-моєму, можливо, певно, буквально, імовірно, очевидно, безперечно, видно, більш правильно, як видно, звісно, звичайно, безумовно, справді, взагалі, зрештою* та ін.

Виділяють такі **семантико-функціональні різновиди** вставних одиниць: а) виражають упевненість когось у комусь, у чомусь, вірогідність, імовірність чогось: *безперечно, безумовно, справді, без сумніву, без усякого сумніву, зрозуміло, природно, ясно, правда, щоправда, звичайно, звісно, немає сумніву, ясна річ, певна річ, звісна річ, слово честі, сподіваюсь*; б) реалізують неупевненість у комусь або ж у чомусь, неймовірність чогось, припущення, намір: *може, а*

може, можливо, мабуть, напевно, певно, напевне, видно, як здається, здається, здавалося б, видається, імовірно, і под.; в) указують на більшу чи меншу звичність повідомлюваних фактів для мовців: *бува (буває), трапляється, за звичаєм, як водиться* і под.; г) виражають різні почуття мовця: *на щастя, на жаль, як на зло, власне кажучи, чого доброго, нівроку, як на лихо, на радість, ніби навмисне, як на біду, от тобі й маєш, хвалити долю* і под.; г) репрезентують джерело повідомлення: *по-моєму, на мою думку, на думку (чию?), за вченням..., за висловом...* і под.; д) вказують на порядок думок, на зв'язок між ними: *по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, з іншого боку, зокрема, словом, наприклад, приміром, до речі, крім того, головне, нарешті, взагалі, зрештою, врешті, навпаки, отже та ін.*; е) слугують засобом активізації уваги співрозмовника: *скажімо, відверто кажучи, правду кажучи, м'яко кажучи, між нами кажучи, здавалося, чуєш, чуєте, знаєш, знаєте, знай, знайте, бачите, даруйте, погодьтесь, припустімо, слово честі та ін.*

Семантично вставлені компоненти не однорідні. Вони передають значення: а) уточнення (*Сяяло сонце, граючися з росою в блискітки (хто кого переблищить)* і зовсім не гріло (Г. Тютюнник)); б) пояснення (*Погрівши над багаттям руки, що затерпи од лантуха, та коліна – вони в нього завжди мерзнуть, – Данило виймав сітку і йде на рив ...* (Г. Тютюнник)); в) доповнення: *У затінках попід гінкою ліщиною (рибалки тут щоосені вудлища собі ріжуть) прозорозелені шпичаки конвалій, кропива з-під торішнього листя пнеться, молоденька, ще не жалка, якраз на борщ, сям і там стримлять замшілі пні, що пахнуть, як їх вивернути, старими грибами й трошечки йодом* (Г. Тютюнник).

Звертання – граматично та інтонаційно виділений компонент речення, який називає істоту чи персоніфікований предмет, до якого ми звертаємося.

Структурно звертання може виражатися: а) словом (*Схиляю голову в глибинній шанобі перед тобою, Вчителю!* (Б. Олійник)); б) словосполученням (*Гей, ви, грізні чорні хмари! Я на вас збираю*

чари (Л. Українка)); в) реченням (*Рятуйте, хто в Бога вірує* (Д. Мордовець)).

Власне звертання – це певне найменування адресата, тобто того, до кого звертається мовець, щоб привернути його увагу: *Не згущайте фарби, мій любий!* – крикнув лейтенант (О. Черногуз).

Риторичне звертання – це звертання, що не передбачає безпосередньої реакції-відповіді: *Краю мій, краю, хвилями Дунаю я лелію зір* (В. Сосюра); *Тепер навіки ти єдина, моя розорена земля* (М. Терещенко).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Складне речення – це синтаксична одиниця-конструкція, яка утворилася внаслідок смислового та інтонаційного поєднання щонайменше двох предикативних частин речення засобом сполучникового чи безсполучникового (нульового) зв'язку: *Багато не треба, щоб твердо знати: людина – найвищий вимір краси* (С. Жуковський); *Ніч була непроглядна: завивав сніговій* (Л. Ковальчук).

Диференційні ознаки складного речення: 1) поліпредикативна комунікативна одиниця (компонується із щонайменше двох предикативних одиниць у формі простих речень); 2) утворюється за особливими структурними схемами (моделями); 3) характеризується змістовою й інтонаційною єдністю між предикативними частинами (інтонація складного речення визначається синтагматичним членуванням речення).

Засобами поєднання предикативних частин слугують *сполучники; сполучні слова; інтонація; порядок розміщення предикативних частин; семантика поєднаних предикативних частин; співвіднесеність видових, часових і способових форм дієслів-присудків.*

Сурядними визначають сполучники, що слугують засобом поєднання в окреме семантико-синтаксичне ціле граматично рівноправних, не підпорядкованих одна одній частин складного

речення: *Чужих два слова в пісні буде, і пісня вся тоді чужа!* (Д. Павличко); *Ні людей, ні хат не було, але смужечка синього диму снувалася поміж деревами* (Б. Лепкий); *Вже й хмара обтрусилася рукава, а ліс ще довго залюбки пересипає сріблясті кульки по долонях листя* (В. Грабовський).

Підрядними називають сполучники, за допомогою яких оформлюють відношення синтаксичного підпорядкування підрядної частини складного речення його головній частині: *На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу* (Н. Рибак); *І сутінки в такі години під віттям стелять каламуть, хоча ще заходу жоржини гарячі маківки несуть* (М. Нагнибіда).

Семантичними є сполучники, що вказують на певний різновид семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складного речення, наприклад: *бо* – причиновий, *якби* – умови, *хоч* – допусту і т. ін.: *Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам із річкою* (Г. Тютюнник); *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила арфу золоту* (Л. Українка).

Асемантичними називають сполучники, що вживаються для оформлення неоднакових різновидів семантико-синтаксичних відношень: *як* – часові, порівняльні, умовні; *щоб* – з'ясувальні, мети, означальні; *коли* – умовні, часові тощо: *Як тільки стемніло, ми вирушили в путь* (В. Земляк); *Вони [прокльони] лились з її уст потоком, як вірші ллються з натхненного поета* (О. Довженко); *Як тільки прийшов Матвій, почалися збори* (У. Самчук); *Вона любить, щоб її вогнище було найвищим* (О. Гончар); *Кілька разів бабу Улиту приводила, щоб викачати переляк* (У. Самчук); *Немає в світі бурі, щоб огонь могла задати вічний і правдивий* (І. Кочерга).

Сполучні слова – це деякі групи слів повнозначних частин мови, що слугують засобом оформлення підрядного зв'язку в складнопідрядному реченні. До них належать відносні займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) та прислівники (*де, куди, звідки, коли, як, навіщо*), напр.: *Дзвенить криштальне джерело, що вийшло з глибини земної* (М. Терещенко); *А хата стане синім-синім небом, де промінці зійшлись на дивну гру* (Л. Ковальчук).

Розмежовуючи однозвучні сполучники й сполучні слова, потрібно зважати на такі мовленнєво-синтаксичні реалії: 1) *що* вважається сполучним словом, якщо: а) його можна замінити однією з форм займенника *який* (*Є такі гірські вершини, **що** (які) сягають аж під зорі* (М. Нагнибіда); *Це був тільки сон, **що** (який) ледь торкнувся пам'яті вустами* (Л. Костенко)); б) на нього припадає логічний наголос (*Ніколи не знаєш, **щоб** подарує берегові розхитаний і розкриплений пароплав* (П. Загребельний); *Цікаво, **щоб** зараз сниться хлоп'яті* (О. Гончар)); 2) *як* слугує сполучним словом у підрядних з'ясувальних реченнях тоді, коли він досить виразно вказує на спосіб певної дії: *Не чути вже більше, **як** шелестить-визвонює листя на осичках* (Г. Тютюнник); *як* виступає сполучником у підрядних реченнях часу, умови і в порівняльних підрядних конструкціях: ***Як** вітер не дме, то й листя не шелестить* (О. Гончар); *На вулиці гарно, **як** буває весною в лісі* (У. Самчук); 3) *коли* вважається сполучним словом у підрядних з'ясувальних, означальних реченнях і в складнопідрядних реченнях часу: *У сивоусого Романа Мефодійовича, здається, кожна яблуна знає, **коли** їй зацвітати та плодоносити* (Є. Гуцало); *Як не любити пори, **коли** ночами в щасті тремтить соловей* (М. Рильський); *Почало смеркати, **коли** з-за пагорба повільно виповзла важка, чорна хмара* (О. Донченко); *коли* належить уважати сполучником у підрядних реченнях умови: ***Коли** є до чогось жагота, то кипить у руках робота* (Укр. прислів'я).

Порядок розміщення предикативних частин – це один із допоміжних засобів вираження синтаксичних відношень у складному реченні.

Вільний порядок найчастіше простежується в складнопідрядних реченнях, які в таких випадках стилістично, тобто функціонально, майже повністю взаємозамінні: у такому разі предикативні частини складного речення можна поміняти місцями, не порушуючи при цьому змісту всього речення: *Місяць ген-ген перейшов на другу половину неба, **коли** ми приїхали додому* (М. Стельмах); пор.: ***Коли** ми приїхали додому, місяць ген-ген перейшов на другу половину неба; Старий поволі пішов на пасіку, **щоб** попрощатись з бджолами*

(М. Стельмах); пор.: *Щоб попрощатися з бджолами, старий поволі пішов на пасіку.*

Фіксований (сталий, незмінний) порядок розміщення предикативних частин трапляється в таких синтаксичних побудовах, у яких кожній із предикативних синтаксичних частин належить тільки одне з можливих місць у структурі складнопідрядного речення: *Мені ввижається, що з тих іскорок встають водограї* (О. Кониський); *Так шкода кожної хвилини, що порошинкою пролине і зникне в прірві забуття, лишивши жаль і каяття* (О. Олесь).

За кількістю предикативних частин у складних реченнях розмежовують речення елементарної та неелементарної будови.

Елементарним називають таке складне речення, до складу якого входить лише дві предикативні частини: *Зранку була трохи відлига, а під вечір мороз ще зміцнів* (М. Малиновська); *Я зберіг почуття і надії не втратив, хоч не раз і з журбою, і з розлукою знавсь* (М. Братан).

Неелементарним (ускладненим) складним реченням називаємо такі синтаксичні побудови, що містять три або більше предикативні частини: *Ніколи не треба забувати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне* (О. Довженко).

СКЛАДНЕ БЕЗПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ ЕЛЕМЕНТАРНОЇ БУДОВИ

Безполучникові складні речення – це складні речення, предикативні частини яких об'єднуються в одне синтаксичне і семантичне ціле не за допомогою сполучників чи сполучних слів, а певною інтонацією, ритмомелодійними засобами: *На вершину слави ведуть парадним входом, падає людина з нього – чорним* (І. Вільде); *Зчерствіли люди від всіляких лих: неволя давня душу роздвоїла* (Л. Костенко).

Складні безполучникові речення з однотипними частинами – це такі синтаксичні побудови, предикативні частини яких є

рівноцінними, однофункціональними, синтаксично однорідними, семантично скоординованими. Такі речення практично співвідносні із складносурядними реченнями: *Бджоли раді цвіту, люди раді літу* (Нар. творчість); *Скоро й вода в річках **потепліла, пробудилися** раки* (М. Малиновська). 3-поміж складних безсполучникових речень з однотипними частинами виокремлюють конструкції з *часовими відношеннями* та із *зіставно-протиставними відношеннями*.

Безсполучниковими складними реченнями із часовими відношеннями називаємо такі синтаксичні конструкції, у яких виражається одночасність перелічуваних явищ чи часова послідовність дій, станів: *Падає з вишень і слив листя, вітер зрїбає його у віхті* (М. Малиновська).

Складні безсполучникові речення зі значенням зіставлення – це речення, що виражають співвідношення двох схожих чи неоднакових (однак несуперечливих) явищ, подій: *Поети йдуть за горизонт – поезія зостанеться віч-на-віч з вічністю* (Ю. Збанацький).

Складні безсполучникові речення зі значенням протиставлення – це речення, у яких ідеться про протилежні за змістом явища: *Ще сонячні промені сплять – досвітні вогні вже горять* (Л. Українка); *Але він – не слуга слова, він – його володар* (М. Рильський).

Безсполучниковими складними реченнями з різнотипними частинами називають такі складні речення, предикативні частини яких семантично неоднорідні: вони залежать одна від одної. У складних безсполучникових реченнях із *різнотипними* частинами найчастіше виражаються такі семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складного речення: 1) *з'ясувальньо-об'єктні* (у першій частині таких речень є інформативно недостатні слова, які вимагають доповнення, конкретизації: здебільшого дієслова й предикативні прислівники, зрідка прикметники та іменники зі значенням мовлення, мислення, певної почуттєвості) (*І чую: пульсують соки у тіло моє з землі* (В. Симоненко); *Читач сучорий: він ніколи не простить письменникові натяжки, фальші, брехні* (Ю. Смолич)); 2) *часові відношення* (змістом і структурою

першої частини складного безсполучникового речення зумовлюється час перебігу дії в його другій предикативній частині) (*Прийде година – достигне і калина* (Нар. творчість)); 3) умовні відношення (у першій предикативній частині речення йдеться про умову, за якої відбудеться дія в другій частині) (*Вкусиш гірко – узнаєш ціну солодкого* (Нар. творчість); *Буде моя мама щасливою, щасливою буду і я* (М. Чабанівський)); 4) причинові відношення (у другій частині безсполучникового речення вказується на причину перебігу дії першої частини) (*В такі ночі довго хвилюється серце косаря: йому згадується літо* (М. Стельмах); *Ніч була непроглядна – завивав сніговий* (Л. Ковальчук)); 5) допустові відношення (перша частина складного безсполучникового речення містить вказівку на умову, у супереч якій відбувається дія в другій предикативній частині) (*Злітай увесь світ вздовж і впоперек, то ніде таки нема так добре, як у себе дома* (Т. Бордуляк); *Не вродив мак – перебудемо й так* (Нар. творчість)); 6) порівняльні відношення (зміст першої предикативної частини розкривається розкривається через порівняння, що міститься в другій частині речення) (*Погляне – холодною водою обіллє* (М. Вовчок); *Подивилась ясно – заспівали скрипки* (П. Тичина)); 7) пояснювальні відношення (зміст другої предикативної частини доповнює зміст висловленого в першій частині; друга частина може починатися словом *то* або *це*) (*Іноді в повітрі шуміли пташині крила: то пролітав ворон, а може, летюча миша* (Гр. Тютюнник); *В лісах стояв скляний дзвін – то на стовбурах лопалася льодова кориця* (Гр. Тютюнник)); наслідкові відношення (другою предикативною частиною констатується наслідок перебігу дії, про яку мовиться в першій частині) (*Змogli хлопці – рубця сухого не було* (М. Стельмах); *Озветься, гляне Тихін – кидає в жар дівчину* (К. Гордієць)).

СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЕЛЕМЕНТАРНОЇ БУДОВИ

Складносурядними називають такі складні речення, предикативні частини яких синтаксично рівноправні, поєднані

сполучником (сполучниками) сурядності: *Крізь темну ніч шумів весняний дощ, і в унісон із ним шуміли сосни* (А. Малишко); *Багато міг би розказати вітер, але у вітру голос пересох* (Л. Костенко).

Складносурядні речення з відкритою структурою – це такі синтаксичні утворення, які можуть кількісно розгортатися, доповнюватися іншими предикативними компонентами: *Відшаруділо під ногами листя, і віджурилось небо журавлями* (М. Луків); *То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу* (П. Воронько).

Складносурядні речення із закритою структурою – це складні речення, які формуються тільки з двох предикативних частин, не допускають долучення до них третьої: *Хлопці метнулися до коней, і незабаром віз стояв запряжений, готовий вирушити в дорогу* (М. Коцюбинський); *Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, біля діда* (О. Довженко).

Складносурядні речення з єднальним значенням – це речення, у яких в одне синтаксичне ціле поєднуються близькі за змістом твердження, які доповнюють одне одного: *Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай* (В. Самійленко); *Ні повітря не ворухнеться, ні пташка не защебече* (М. Коцюбинський). Засобом зв'язку виступають єднальні сурядні сполучники *і, й, та (=і), ні-ні, ані-ані, і-і*, напр.: *Налита сонцем і вітрами, хлюпоче веслами весна, і наливає буйні трави весна хмільна і запашна* (М. Стельмах); *Шепочеться діброва, та вечірні пливуть небеса* (А. Малишко).

Складносурядними реченнями із власне єднальним значенням називають такі речення, у яких виражається одночасність дій, подій, явищ; таке значення увиразнює сполучник *і*, напр.: *Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай* (В. Самійленко); *За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри* (М. Хвильовий).

Складносурядні речення із невластивим єднальним значенням – це такі синтаксичні утворення із закритою структурою, характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в яких виражається за допомогою лексичних конкретизаторів,

лексичного складу предикативних одиниць, що утворюють складносурядне речення. Предикативні частини таких речень, крім єднального, передають додаткові смислові значення, зокрема: 1) значення *причиново-наслідкової зумовленості* (*Зими не було, й знову було мокро і осінньо* (М. Хвильовий); *Інколи дорога в'ється понад самим Дніпром, і тоді* зачудоване око далеко сягає по блакитнім просторі *діда-Славути* (М. Коцюбинський)); 2) значення *послідовності, зумовленості подій*, яке досягається повторами (буквальними чи описовими), займенниковими формами в другій предикативній частині складносурядного речення (*Шануй людей, і люди шануватимуть тебе* (В. Земляк); *Будинок розколовся навпіл, і друга його частина розсипалась на брукові вулиці* (Д. Бедзик); *Від Білогір'я долинами солов'їні щebetи, і від того* ще більше нило його серце (І. Цюпа)); 3) значення *протиставлення, зіставлення чи допусту* (*Бився з ворогами у самому неклі, і кулі минали його* (І. Цюпа)).

Складносурядними реченнями з розділовим значенням називаємо такі побудови, у яких ідеться про несумісність чи чергування подій або явищ: **Чи** *метеор враз висвітлив вікно, чи, може, то меткий листок багрянний* (В. Грипас); **Не то** *осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський); **То** *заблищить самотня зірка, то сріблястим саявом вкриваються контури сизуватої хмари* (А. Шиян).

Складносурядні речення із зіставними відношеннями – це такі речення, у яких ідеться про різні явища, які за своєї нетотожності все ж допускають одне одного, співіснують: *Тим часом ми йдемо і йдемо, а сонце котиться вниз і розганяє хмару* (М. Коцюбинський); *Хмари рожевіють на небі, а далечінь тріпа чорними крилами, наче кажан* (М. Коцюбинський).

Складносурядні речення із розподільно-зіставними відношеннями – це речення, у яких повідомляється про розподіл дій, ознак, які властиві тому самому предметові, особі; водночас вказується на зіставлення їх у тих чи тих виявах. Друга частина таких складносурядних речень містить уточнення, конкретизацію змісту

того, про що повідомляється в першій частині складносурядного речення: *На воді лежали широкі темно-зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей* (Д. Ткач); *Очі в Остапа були заплащені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови* (М. Коцюбинський).

Складносурядні речення із зіставно-наслідковими відношеннями – це речення, у яких, крім зіставлення двох дій, станів чи ознак, у другій частині складного речення повідомляється про наслідок того, про що йшлося в його першій частині: *В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло* (І. Франко); *Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісиши вгору білі долони* (О. Донченко).

Складносурядні речення із протиставними відношеннями – це речення, у яких повідомляється про протиставлення двох незалежних одна від одної дій, станів, фактів: *Сонечко ще не вставало, та небо на сході ясніло все більше і більше* (М. Жук). Засобом зв'язку слугують сполучники *але, зате, проте, однак, та* (= *але*): *Степова далечінь знемагала в степовому сонці, оповившись бляклою жовтизною спеки, а тут, докола ставків, все було це соковитим, рутвяно-зеленим, як ранньою весною* (О. Гончар).

Протиставно-обмежувальними називаємо речення (із сполучниками *зате, проте, однак*), у яких ідеться про суперечливі події: зміст другої з них обмежує інтенсивність вияву першої або ж уточнює, з певної причини заперечує її зміст: *Все спить, однак вже я не сплю* (М. Рильський).

Протиставно-допустові речення – це речення (із сполучниками *але, однак, та* (= *але*)), у яких протиставне значення ускладнюється значенням допустовості: одне явище виникає всупереч сподіваному: *У лісі в Степана була своя хижка, але жив він переважно не в ній* (О. Туринський).

Протиставно-компенсувальні – це такі складносурядні речення (здебільшого зі сполучником *зате*), у яких певне явище розглядається в різних аспектах, одне з них найчастіше оцінюють

негативно, а друге – позитивно: *Багато сліз сама я пролила, **зате** тепер навчилась шанувати любов і мир родинного житла* (І. Кочерга); *Хліба цей рік видалися слабосилими, не було дощів, **зате** трави, встигнувши вигнатись вигнатись на зимовій волозі, котилися зі степу на Кураєве важкими шумуючими валами* (О. Гончар).

Складносурядні речення з градаційним значенням – це такі речення, у яких мовиться про зіставлення змісту двох предикативних частин, друга з яких є важливішою за значенням порівняно з першою: *Не тільки Закриниччя склало йому високу ціну за цей шлюб із Наталкою, але й сам собі склав Червоношапка не меншу* (Є. Гуцало). Основним засобом утворення складносурядних речень з градаційними відношеннями слугують такі сполучники: *не тільки – а й, не лише – а й, не тільки – але й, не лише – але й*. У таких складних реченнях виражається висхідне наростання подій, явищ, ознак: ***Не тільки** ти, Хомо, порозумнішав, **а й** Яблунівка з тобою голодуючи, теж набралась тями* (Є. Гуцало); ***Не тільки** Закриниччя склало йому високу ціну за цей шлюб із Наталкою, **але й** сам собі склав Червоношапка не меншу* (Є. Гуцало).

Складносурядні речення із приєднувальними відношеннями – це речення закритої структури, у яких друга предикативна частина, маючи фіксовану позицію в структурі речення, доповнює, уточнює думку, виражену в першій предикативній частині: *А тепер спустилі береги, **та й** озера висихають* (І. Цюпа). Засобом поєднання предикативних частин слугують сполучники *та й, ба (й), а також, причому*, наприклад: *У нас люди вміють зробити добре другій людині, **та й** служити двом зразу вміють* (М. Матіос); *Посідали й старші з гостей, **а також** дехто вийшов у садок пройтися* (Б. Лепкий).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

Складнопідрядними реченнями з підрядними означальними називаємо такі речення, підрядна частина яких передовсім стосується іменника (або іншого слова в ролі іменника) головної частини, набуваючи в ній означального значення: *Немає сили, котра б довіку ввергла нас між скрух* (В. Стус); *Черниш підійшов до новенького, що стояв неподалік спостережного пункту* (О. Гончар).

Засобами зв'язку предикативних частин у складнопідрядних реченнях з підрядним означальним є *сполучні слова* (займенники *хто, що, який, котрий, чий*; прислівники *де, куди, звідки, коли, як*), *сполучники* (*що, щоб, як, ніби, наче, неначе, мов, немов*): *Сталася подія, що все перерішила по-своєму* (І. Багрянний); *Благословенні наші нені, що в круговерті цій шаленій нас проводжали на зорі* (Л. Забашта); *Любити жінку – відкривати світ, де святом зацвітає все буденне* (М. Сингаївський).

Займенниково-означальними складнопідрядними реченнями називаємо конструкції, підрядна частина яких конкретизує займенник у головній частині речення; займенник вказує на особу чи предмет або ж містить якісну характеристику того, що виражене підметом. *Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість* (М. Хвильовий); *Чого не зможеш зробити силою, те легко зробити любов'ю* (І. Огієнко); *Лиш той пророк, хто має серце чисте і зла в народ і краплі не несе* (І. Кочерга).

Складнопідрядними реченнями з підрядними з'ясувальними називаємо конструкції, головна частина яких характеризується структурною й семантичною неповнотою, що компенсує підрядна частина, розкриваючи зміст певного слова (рідше сполучення слів) у головному реченні: *Я стою у вечоровій тиші, слухаю, як дихає земля* (М. Луків); *Шкода, коли б наш досвід, здобутий такою ціною, пропав, загубився* (О. Гончар).

Засобами зв'язку предикативних частин у таких реченнях виступають сполучники (що, щоб, як, мов, немов, чи), сполучні слова (хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як): Йому здалося, що за вікном чути якийсь шум (М. Рильський); Після дощу розморена земля лежить і слухає, що робиться у світі (В. Грінчак); Григорій сидів і думав, чи марила дівчина у сні (І. Багрянний).

Структура складнопідрядних речень з підрядним з'ясувальним здебільшого визначається семантикою опорного слова в головному реченні, його синтаксичними ознаками, можливостями. **Опорними словами** слугують такі семантичні групи переважно дієслів, віддієслівних іменників і деяких прислівників:

– **мовлення**: *говорити, казати, запевняти, розповідати, відзначати, заявляти, інформувати, зауважувати; заява, оголошення, чутка; відомо, зрозуміло, ясно, очевидно: Тямуці мовили, що рід русичів походить од полян (Р. Іванченко); От чому я й говорю, що найвища краса – це краса вірності (О. Гончар);*

– **мислення, процесів розумової діяльності людини**: *думати, гадати, міркувати, розуміти, збагнути, усвідомлювати, вирішувати, знати, пам'ятати, припускати, довідуватися; думка, твердження, переконання, усвідомлення: Думав я, що в кожному серці є сьогодні, вчора, завтра (Б. Олійник);*

– **волевиявлення, спонукання**: *хотіти, бажати, прагнути, вимагати, просити, застерігати, забороняти, дозволяти, заохочувати; наказ, вимога, прохання, пропозиція: Не хочу, щоб він був тут (П. Загребельний);*

– **сприймання, відчуття**: *бачити, дивитися, чути, прислухатися, стежити, слідкувати, спостерігати, відчувати, почувати, уявляти; чутно, видно, помітно, присмтно, боляче: Вночі люблю дивитись, як креслять засинений осінній небосхил падучі зорі (Є. Плужник);*

– **психічного стану, почуття і його вияву**: *радіти, сумувати, жалкувати, соромитися, боятися, ображатися, пишатися; радісно, цікаво, жаль, шкода, гріх, ніяково, соромно; сумнів, радість,*

передчуття; радий, задоволений, щасливий, винен, вартий: *Я люблю, як, буває, осінню пахне яблуками в хаті* (А. Малишко);

– **сподівання, віри**: *чекати, ждати, сподіватися, надіятися, вірити, довіряти; надія, сподівання: Кожна дівчина, виглядаючи своє кохання, сподівається, що воно в неї буде найкращим, найсвітлішим* (М. Стельмах);

– **прислівники зі значенням оцінки**: *добре, правильно, важливо, головно, закономірно, зручно, однаково: То добре, що я його [сон] нагнав* (М. Стельмах);

– **предикативні слова, яким властиве значення потреби, бажаності**: *треба, потрібно, варто, можна, бажано: Людині треба, щоб її робота залишалася після неї самої жити* (Ю. Яновський).

Складнопідрядними реченнями з підрядним міри і ступеня називаємо такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких вказує на ступінь, міру вияву ознаки, яка виражена в головному реченні прикметником або прислівником, при яких наявний певний показник вияву міри (прислівник і займенник) – *так, такий, стільки та ін.: Курінь був такий високий, що підпірав шпилем зелений ярус віковичної сосни* (В. Близнець); *Так місячно, що хоч голки збирай* (М. Рильський).

Ураховуючи змістові й граматичні відношення між предикативними частинами складнопідрядних речень із підрядним міри і ступеня, виділяють такі їхні різновиди:

1) складнопідрядні речення з підрядними міри і ступеня з відтінком наслідку: *Гарячого білуватого світла летиться так багато, що ріже очі* (О. Гончар); *А навкруги так тихо, що росинка з листа не скотиться* (М. Нагнибіда);

2) складнопідрядні речення з підрядними міри і ступеня, що мають відтінок мети: *Богдан відсунув діжку настільки, щоб можна було пролізти повз неї* (І. Ле); *Я кинувся назад у гайок і пробіг далі настільки, щоб обійти огорожу й вийти на протилежний кінець заводу* (Л. Смілянський);

3) складнопідрядні речення з підрядними міри і ступеня зіставлювані: *Скільки хвиль у бурхливому морі, стільки співів у*

серці моїм (В. Сосюра); *Вартість товару зростає настільки, наскільки в нього вкладено більше людської праці* (І. Франко). У складнопідрядних реченнях з підрядними міри і ступеня з відтінком зіставлення ознаки, дії, чи стани, про які йдеться в головній і підрядній частинах, виявляються кількісно однаковими. Це виражається за допомогою корелятивних пар *настільки – наскільки, стільки – скільки, так – як, такий – як*.

Складнопідрядними реченнями з підрядним способом дії називають такі речення, підрядним компонентом яких виражається спосіб перебігу дії, названої в головному реченні. У ньому здебільшого наявна обставина дії, яку виражено прислівником *так*: *Проводжали їх так, як ото зовсім недавно виряджали своїх новобранців до армії* (Є. Гуцало); *Почувався так, наче хтось щедрий та великодушний узяв і подарував йому цей світ* (Є. Гуцало); *Треба так валити дерево, щоб кряжиста дубина не зламала і не пошкодила інших дерев* (В. Близнець).

Засобом зв'язку між предикативними частинами в складнопідрядних реченнях із підрядним способом дії виступають сполучники *як, мов, наче, ніби, що, щоб*.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ РОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

Складнопідрядними реченнями з підрядним місця називають такі синтаксичні конструкції, підрядний компонент яких визначає місце або спрямування дії головного речення: *Ти знову odkриваєшся мені, село, де очерет шумить при березі* (М. Братан); *У снігових завоях завірюхи, де вже од хати тільки ostrішок, калиною годує омелюхів, отих жовтеньких стомлених пташок* (Л. Костенко). Засобами зв'язку в таких складнопідрядних реченнях найчастіше виступають відносні слова прислівникового типу *де, куди, звідки, відкіль, звідкіль*, напр.: *Де прикрили солдати цю землю грудьми, розквітають травневі сади* (П. Осадчук); *Хвиля хвилю з-за Десни догоняє там, куди гості плвуть на вербових човнах* (О. Довженко).

*Порядок розташування підрядної частини стосовно головної вільний: Там зостався прямокутник необлинялий та дірки, **де** висіла з собору таблиця (О. Гончар); **Де** проходить Григорчук, люди смішком перешіптувались (У. Самчук); За Івангородом, **де** вже починалися знайомі й рідні їй місця, колона зупинилася надовго (В. Яворівський).*

Складнопідрядні речення з підрядними часу – це речення, підрядна частина яких виражає час, перебіг, тривання дії головної частини складного речення: *Поки геній стоїть, витираючи сльози, метушлива бездарність отари свої пасе (Л. Костенко); Вона бачила ці береги, коли вони були ще зовсім пустельні (Я. Баш). Засоби зв'язку – сполучники як, як тільки, ледве, тільки-но, лишень, лиш тільки та сполучні слова (доки, поки, допоки, коли) ін.: До Вишневого хутора прибули, **як** зійшло сонце (М. Стельмах); **Лиш тільки** він [Садовський] з'являється сцені, одразу привертав увагу глядача (О. Дейч). **Порядок розташування підрядної частини вільний: Не заспокоїмось ми **доти**, аж поки з поля весь бур'ян не вирвемо (П. Тичина); Коли за посинілими зубцями дерев зайшло сонце, Петро зібрався у дорогу (М. Малиновський); **Затемна**, коли ще Оксана відпочивала, він вийшов у двір, пішов городом до своїх червоних маків у ячмені (М. Стельмах).***

Часові семантико-синтаксичні відношення між підрядною й головною частиною поділяються на такі *різновиди*: 1) значення *одночасності* дій, станів чи процесів у головній і підрядній частинах увиразнюють: а) сполучник *як*, котрий вказує на загальну співвіднесеність кількох ситуацій у часі – без її уточнення на зразок у *той час коли*; значення одночасності уточнюється однаковими формами присудків у предикативних частинах складного речення – переважно дієслівними формами недоконаного виду минулого чи теперішнього часу (**Як** ти підносиш на руках дитя, світлішають думки і почуття (Д. Павличко)); відтінок повторюваності передають лексеми *щоразу, завжди, іноді* (*Комбайнер щоразу* поглядав на годинник, як затримувались машини (Газ.)); посилює значення одночасності лексема *тоді* (*Я люблю ходити на поле **тоді**, як ниви зеленіють (І. Нечуй-Левицький)*); б) сполучники *в той час як, у той*

час як (*В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор* (І. Нечуй-Левицький); *Я намалював Катерину в той час, як вона прощалась зі своїм москаликом і вертається в село* (Т. Шевченко)); відтінок одночасності увиразнюють такі сполучникові поєднання слів, як *тимчасом як, в той момент як, в ту мить як, в той день як, в ту хвилину як; в той час коли, в ту мить коли, у той момент коли* (*Шофер встигає загальмувати машину в ту мить, як перед нею опиняється грузовик* (Із преси); *Важке зітхання з плачем вирвалось якраз у ту мить, коли зробилося тихо* (П. Мирний)); 2) значення *наступності*, тобто дія головної частини речення слідує після дії, вираженої дієсловом у підрядному реченні. Такі значення виражаються з допомогою: а) сполучників *коли, як* і поєднанням дієслів у формах доконаного виду минулого часу або формами дієслів майбутнього часу в обох предикативних частинах складного речення (*Коли злива прокотилася над Дніпром і пішла далі на лівий берег, Олег виліз з-під човна* (Д. Бедзик); *Минуло трохи більше року, як землетрус обернув пишну Мессіну в грудю каміння* (М. Коцюбинський)); б) сполучника *після того як*, котрий здебільшого використовується розчленовано або, значно рідше – нерозчленовано (*Після того, як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років* (Г. Тютюнник); *Після того, як померла дружина, дядько Кошіль не сміявся* (У. Самчук)); в) сполучників *як тільки, лиш тільки, ледве тільки, тільки-но, тільки що* (*Як тільки місяць виринув із-за хмар, хлопці пустилися в дорогу* (І. Багряний); *Ледве встало сонце, я схоплююсь і шукаю зброю* (Г. Тютюнник); *Як тільки займеться десь небо, з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила* (М. Коцюбинський); *Щойно за Дніпром виткнулось сонце, в Січі раз, і вдруге, і втретє стрельнула гармата* (П. Панч)); 3) значення *передуювання дії*; засобом зв'язку в таких реченнях виступають сполучники *перед тим як, до того як* (*Бувало, коли вона одцвітала, усі навколо городи вкривалися її пелюстками* (М. Стельмах); *Ще довго довелося чекати Олені, до того як почувся його кроки* (В. Земляк)).

Часові значення одночасності, наступності і передування можуть обмежуватися певними рамками тривання, перебігу дії, чому сприяє використання сполучних слів *поки*, *доки*: **Поки** я розглядав її, вона майнула і зникла за рубнами (Григорій Тютюнник); **Доки** мчав я полем чистим, то спокійно все було (С. Олійник); **Поки** Савка ставить коня, Настя вже виносить з хати глека з водою, печатне мило, рушник (О. Гончар); *Постать Андрія все меншала і меншала, аж поки її не зміла долина* (М. Коцюбинський).

Складнопідрядними реченнями з підрядним мети називаємо такі речення, підрядний компонент яких виражає мету того, про що мовиться в головному реченні: *Мати старанно розмальовувала стіни, аби мальовничою була хата* (О. Довженко); *Щоб вони не помарніли в думках чистих і ясних, завжди з ніжністю й любов'ю поливайте, люди, їх* (В. Симоненко). Засіб поєднання предикативних частин у складнопідрядних реченнях з підрядним мети слугують сполучники *щоб*, *аби*, *для того щоб*, *зادля того щоб*, *затим щоб*, *з тим щоб*, напр.: *Бджолина сім'я над гречками гула, щоб медом іскрилися соти* (Д. Луценко); *Григорію потрібно було пересилити себе, для того щоб поїхати від Наталки* (І. Багрянний). Порядок розташування предикативних частин не фіксований, тобто вільний: *Старий поволі пішов на пасіку, щоб попрощатися з бджолами* (М. Стельмах); *Щоб дух двокрилля не схолов, в мені живуть – і гнів, і радість* (М. Сингаївський); *А ввечері мій Ярема, щоб не сердить отамана, покинув Оксану* (Т. Шевченко). Виокремлюють дві групи підрядних речень мети: *власне цільові* і *невласне цільові*.

Власне цільові підрядні речення наявні тоді, коли в головній частині наявні слова із значенням цілеспрямованого руху. У таких складнопідрядних реченнях здебільшого вживається сполучник *щоб*: **Щоб** знать людей, **то** треба пожити з ними (Т. Шевченко).

Невласне цільові підрядні речення – це такі речення, у яких ідеться про непередбачувану, несподівану метою (якщо зважати тільки на зміст головного речення): *Хлопчик, зачарований Десною, виріс, щоб усіх нас чарувать* (П. Дорошко); *Я прийшов у цей світ з любові, щоб спізнати дороги круті* (П. Осадчук).

Складнопідрядні речення з підрядним причини – це такі речення, підрядна частина яких виражає причину того, про що мовиться в головному реченні, умотивовується сказане в ньому: *Передчуття завжди багатті за почуття, бо оточені нюансами* (В. Брюгген); *Давайте залишатися людьми, бо це мистецтво – щонайвище в світі* (В. Малишко). Засіб зв'язку з головним реченням забезпечують сполучники *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, оскільки* та ін. Семантично підрядні речення з причини поділяються на *власне причинові* і *невласне причинові*.

Власне причиновими називають такі складнопідрядні речення, підрядні частини яких виражають загальну причину того, про що мовиться в головному реченні: *Гасли вікна, бо вже синій день дивився крізь намерзлі шибки до кожної хати* (І. Цюпа); *На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара* (О. Донченко); *Можє, тому що вдень всю увагу на себе привертала зелень у всіх відтінках, уночі в нашому роду домінували звуки й пахощі* (І. Вільде).

Невласне причиновими підрядними реченнями здебільшого умотивовується, уточнюється причинове значення дії і всього змісту головного речення: *Десь за північ перевалило, бо Стожари уже сяяли на заході* (М. Стельмах); *Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам із річкою* (Г. Тютюнник).

Складнопідрядні речення з підрядним умови – це такі речення, підрядна частина в яких виражає реальну або ж іреальну (можливу, припустиму) умову, за якої відбувається чи могла б відбутися дія, названа в головній частині речення: *Дзвенять німою тугою ліси, коли їх ніч тремтливо обіймає і від очей у ревності ховає принади їх первісної краси* (В. Симоненко). Засобами зв'язку між предикативними частинами в складнопідрядних реченнях з підрядним умови виступають *сполучники* – або одиничні (*якщо, якби, коли, коли б*), або парні: *якщо – то, якби – то, як – то, коли-то, коли б – то* та ін.: *Пшениця в них цього року дала б урожай рекордний, якби не пригоріла під час суховію* (О. Гончар); *Як не буде птахів, то й людське серце стане черствим* (М. Стельмах). *Порядок*

розташування підрядного речення стосовно головного може обіймати вільний: *Якщо ви любите пісні, запрошуйте у гості птаство* (М. Сингаївський); *Життя не кінчається смертю, якщо залишається сад* (В. Терен); *Праця інженера, якщо він справді любить свою професію, теж поетично захоплююча* (О. Бойченко).

За змістом виділяють два різновиди складнопідрядних речень з підрядними умови: складнопідрядні речення з *реальною умовою* і складнопідрядні речення з *ірреальною умовою*.

Складнопідрядні речення з реальною умовою – це такі речення, підрядна частина в яких виражає умову, за якої можлива дія головного речення: *Якщо світило сонце, хлопчина завжди виходив до річки* (У. Самчук); *Як вітер не дме, то й листя не шелестить* (О. Гончар).

Складнопідрядні речення з ірреальною умовою – це речення, підрядна частина яких виражає умову не дійсну, реальну, а ірреальну. Дієслово-присудок набуває форми умовного способу: *Коли б у людства не було фантазії, було б стократ на світі важче жити* (Г. Коваль); *Василина не перенесла б сорому, коли б останньою вигнала свою худобу* (У. Самчук).

Складнопідрядні речення з підрядним умови можуть вступати в синонімічні зв'язки із складнопідрядними реченнями з підрядним часу (особливо тоді, коли синтаксичний зв'язок їхніх предикативних частин оформлюється з допомогою лексем *коли, як*). Для розмежування обох різновидів складнопідрядних речень належить враховувати такі семантико-синтаксичні умови: 1) якщо присудки в головному і підрядному реченнях виражені дієсловами умовного способу, то підрядне речення є умовним (*Як радісно було б нести цю світлу до землі причетність, коли б не відчайдушна злобність, не вічний поклик висоти* (С. Йовенко)); 2) якщо в головному реченні наявна друга частина парного умовного сполучника – *то*; підрядне речення зі сполучником *коли* чи *як* є умовним (*Коли я маю моральні цінності, то мушу спершу виголошувати їх* (Р. Іванчук); *Як погано орать, то краще в поле не ходить* (Нар. творчість)); 3) підрядне набуває часового значення, якщо в складнопідрядному реченні

виражаються об'єктивні часові відношення (*Згинуть роси, як над світом сонечко зійде багряне* (Д. Павличко)); 4) часове значення наявне й тоді, коли в головному реченні виступає обставина з часовим значенням (*Весною, коли приводяться курчата, вона весь час клопочеться біля чужого виводка* (М. Стельмах); *У суботу, коли сонце сягає свого славетного вечірнього круга, поволі бамкає монастирський дзвін* (У. Самчук)).

Складнопідрядними реченнями з підрядним допустовим називаємо речення, підрядна частина яких виражає твердження, усупереч якому відбувається сказане в головному реченні: *Не стануть святами ніколи будні, хоч як би там не мудрували трутні* (Д. Павличко); *Тут уже я дядьку Севастіану й трохи не вірю, хоч він правдивий і добрий чоловік* (М. Стельмах). Засобом зв'язку предикативних частин речення слугують сполучники (*хоч, хай, нехай, незважаючи на те що, дарма що, всупереч тому що*) та ін.: *Порядок розташування підрядного речення стосовно головного вільний: підрядне допустове речення може перебувати в постпозиції, препозиції чи в інтерпозиції до головного речення: Я йду все вперед, хай протистоять мені вітри й бурі* (М. Стельмах); *Хоч батько наш і сміявся з Мусія, та в лиху годину він завжди допомагав йому* (О. Довженко); *Хлопці, дарма що були мордовані багряною ніччю, дозволили собі навіть пожартувати* (О. Гончар). Тоді, коли підрядна допустова частина речення препозитивна, у його головній частині може використовуватись один із таких сполучників, як *а, але, та, проте, однак*, напр.: *Хоч небагато жив на світі, та чари юності збагнув* (М. Братан); *Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже зовсім згусли* (І. Багрянний); *Дарма що кричав Гриць, а по його не сталося* (І. Багрянний). Зважаючи на своєрідність значення, серед складнопідрядних речень з підрядним допустовим виокремлюють власне допустові і невласне допустові речення.

Власне допустові – це такі речення, у головній частині яких повідомляється про явище, яке відбувається всупереч тому, про що мовиться в підрядній частині складнопідрядного речення: *Хоч було*

тільки надвечір, під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім (Г. Тютюнник); *А цей спокійний, з уже сивуватим вусом чоловік, дарма що був родом не з Вовчуків, привертав увагу* (О. Гончар); *Дарма що батько був весь у полоні суму від тяжких кайданів неписьменності і несвободи, все ж жарт любив, точене влучне слово він поважав* (О. Довженко).

Невласне допустові підрядні речення – це речення, допустове значення в яких доповнюється зіставно-умовним, узагальненим, розділовим значенням, іншими значенневими відтінками: *І куди не підеш – не життя, а краса* (О. Осадчук); *Скільки не йдеш – і перед тобою, і за тобою плачуть зерном степи* (М. Стельмах). Допустові підрядні речення з узагальненим значенням нерідко піддаються фразеологізації: *як це не дивно, як не прикро, як не сумно, як би там не було, що не кажи, щоб там не коштувало, що то не стало*, напр.: *Що не кажи, а талант зразу видно* (І. Тобілевич); *Щоб там не було, а тут, напевно, дуже добре* (О. Іваненко).

Складнопідрядні речення з підрядним порівняльним – це такі речення, підрядний компонент яких, поєднуючись із головною частиною з допомогою порівняльного сполучника (як, мов, немов, неначе, ніби), характеризує її в порівняльних вимірах: *Карпові й самому хотілось прибрати свою жінку, як прибирається квітка навесні* (І. Нечуй-Левицький); *Пішла ота краса (чи шматок долі), наче вода через греблю, тільки шум полишила...* (М. Стельмах). Засобом зв'язку предикативних частин речення слугують сполучники (як, мов, наче, неначе, ніби, немовбито) тощо: *А гречка аж гуде від бджіл і так пахне, мов сама на меду виростає* (М. Стельмах); *Місяць тихо, крадькома викотився увесь на небо, неначе через велику силу виліз з води* (І. Нечуй-Левицький). Порядок розташування підрядного речення стосовно головного може бути вільний: *Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку* (М. Коцюбинський); *Хутко, злодійкувато, наче забрів у чужий дім, складає свій столярський інструмент в зелену торбину від протигаза* (В. Яворівський). За своєрідністю значення і сполучних засобів підрядні порівняльні речення диференціюють на підрядні речення зі значенням *вірогідного*

(імовірного) порівняння і зі значенням *невірогідного* (неімовірного) порівняння.

Складнопідрядні речення зі значенням **вірогідного порівняння** – це структури, у підрядній частині яких певне явище подається як реальний або загальновідомий факт. Вираженню вірогідності (імовірності) порівняння сприяє лексична тотожність або схожість присудків у головній і підрядній частинах складного речення: *Ми все життя тікаємо від печалі і горя, як утікають хвилі від штормового моря* (М. Ільницький); *Володько з дитячих літ звик до злиднів, як звикав любити і вітчима* (У. Самчук).

У складнопідрядних реченнях зі значенням **невірогідного порівняння** простежується уподібнення не до справжньої, а до уявної події: *Цвіли садки в Бережанках, мовби хвилі білі та рожеві пливли по горбах, стікали у виярки, знову спинались догори* (Є. Гуцало).

У складнопідрядних реченнях з підрядним порівняльним присудки головної і підрядної частин подекуди бувають лексично тотожними або синонімічними. Щоб уникнути тавтологічних повторів, у підрядному реченні присудок часто випускається, але зберігаються залежні від нього об'єктні або обставинні компоненти (другорядні члени речення приприсудкової залежності): *Тепер вони слідували за його рукою, як оркестр за паличкою диригента* (О. Гончар); *На хуторах тим часом навкруги цієї оазії виростили легенди, як гриби після дощу* (С. Васильченко); *Гунає серце титана, як океан за горою* (Д. Павличко); *Марія подалася за ворота, немов заворожене зайча у пащу кобри* (Р. Іванчук); *Вони стоять, немов у червні липи, забривши в сивий і густий полин* (В. Симоненко).

Неповними порівняльними реченнями вважаємо такі частини, у яких випущено присудок, однозначний із присудком головної частини складного речення, проте зберігаються об'єктні та обставинні компоненти приприсудкової залежності: *Вона тяглася до нього, як квітка до сонця* (М. Коцюбинський); *Овочеві дерева стоять, ніби діви-мироносиці перед своїм царем* (У. Самчук). Якщо в складі порівняльної частини складного речення немає жодного

головного члена речення і якщо на його пропущення не вказує жоден з наявних членів речення, то в таких випадках порівняльний склад речення доцільно кваліфікувати як його другорядний порівняльний член речення: *Хлопчак вихопив з криги шпень і почав ним, як веслом, підганяти крижину до берега* (М. Стельмах); *Свіжі барви між ними струмували, мінілись, як на бистрині* (М. Стельмах).

Складнопідрядними реченнями з підрядним наслідковим називаємо речення, підрядна частина яких виражає наслідок того, що впливає із змісту головної частини складного речення: *Софія Петрівна простореньку хату має, так що є де рідних і гостей приймати* (М. Коцюбинський); *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Григорій Тютюнник). Засобом зв'язку предикативних частин речення слугує лише один сполучник *так що*: *Хведот змінився на чужині, так що його вже не впізнавали односельчани* (У. Самчук). *Порядок розташування підрядного речення* стосовно головного фіксований: підрядне допустове речення перебуває лише в постпозиції щодо головного речення: Якщо підрядне наслідкове речення пояснює напівпредикативний дієприслівниковий зворот у функції відокремленої обставини, то може перебувати в інтерпозиції щодо головного речення: *Попенко, запихаючись булкою на весь рот, так що за обома щоками його наче два кулаки стриміло, усміхнувся очима* (П. Мирний); *Рвучко підплигнувши на віз, так що ледве не впав на ящик, Тарас Демидович став поправляти на собі одежу* (Ю. Збанацький).

Складнопідрядні речення з підрядним супровідним – це такі речення, підрядна частина яких містить додаткове повідомлення, зауваження чи узагальнення висловленого в головній частині речення: *Завжди подряпаний, розпатланий, але незмінно веселий, він приносив у школу не тільки шеринів чи горобців, а й вужів, чим доводив до істерик не лише дівчаток, а й учительок* (М. Стельмах). Засобом зв'язку предикативних частин речення слугує сполучне слово *що* в називному чи в одному з непрямих відмінків з прийменником чи без нього: *По часі Володько лишає товариство, чим дуже здивував Галю* (У. Самчук); *Людина він тиха, лагідна, що*

аж ніяк не імпонує його нелегкій професії (М. Коцюбинський); *Лісник мимоволі зітхнув, чим немало здивував Стьопочку* (М. Стельмах).

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ НЕЕЛЕМЕНТАРНОЇ БУДОВИ

Складнопідрядні речення з кількома підрядними реченнями – це такі складні речення, що мають у своєму складі, крім головного речення, не менше двох предикативних частин – різнотипних структур підрядних речень: *Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок* (М. Стельмах); *Я люблю слухати, як шумить ліс, як говорять поміж собою дерева* (М. Стельмах).

Залежно від способів моделювання, творення й вияву названих речень розрізняють складнопідрядні речення:

1) з послідовною підрядністю: *Як добре, що ти мені дарувала все, чого в житті мені бракувало* (С. Йовенко);

2) з однорідною супідрядністю: *Хто хоче, нехай розпитає, як сонце за степом сідає, як жито мов хвиля біжить* (Л. Первомайський);

3) з неоднорідною супідрядністю: *Гонтар, коли був у шахті, помітив, що бетонярі безперестанку поглядали вгору й когось шукали* (Я. Баш).

Складнопідрядними реченнями з послідовною підрядністю називають такі складнопідрядні речення неелементарної будови, у яких зв'язок між предикативними частинами (реченнями) побудований ланцюжком: перше підрядне речення синтаксично й семантично залежить від головного речення, друге підрядне підпорядковане першому, третє – другому підрядному і т. ін. Такий спосіб зв'язку підрядних речень ще називають *ступеневою* підрядністю: *Над світом стояла така благословенна тиша, що було чути, як кущики жита ронили краплі роси* (М. Стельмах); *Кілька хмарин впливли десь зовсім близько, ніби сиділи вони за горою, яка чорніла за полем* (У. Самчук).

Супідрядність – це формально-синтаксичні відношення між головним реченням та двома або більше підрядними реченнями, що підпорядковані йому.

Однорідною є така **супідрядність**, коли два чи більше підрядних речень одного синтаксичного різновиду однаково пояснюють якесь слово (сполучення слів) в головній частині складного речення або ж однаково пов'язані з усім змістом головної частини складнопідрядної конструкції: *Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати* (Л. Костенко).

Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю – це такі синтаксичні побудови, підрядні речення в яких є різнофункціональними, а саме: а) одним підрядним реченням пояснюється весь зміст головного речення, а другим підрядним – лише певне слово в головному реченні (*Хоча ріс не в багатій сім'ї, згадую про духовність, яка панувала в ній* (У. Самчук); *Вражений тим, що невдовзі почув, я вже завтра поїду в Білу Церкву, щоб побачити цього дивовижного чоловіка* (О. Дмитренко)); б) підрядними реченнями одного різновиду пояснюються різні слова в головній частині речення (*І тому світ завжди благословляє і сонце, що вітає, і серце, що кохає* (В. Симоненко)); в) структурно неоднотипні підрядні речення можуть стосуватися різних слів у головному реченні (*Той бідний виквіт рідної землі, що краплений Дніпровою водою, своєю присягався головою, що розпізнав рахманний біль землі* (В. Стус)); г) різнотипними підрядними реченнями неоднаково пояснюється весь склад головного речення (*Коли дерева одцвітають, вони складають лист, щоб знову зацвісти новими, свіжими квітками* (О. Олесь); *І тепер, коли утома в своїх обіймах пригорта, – мені так хочеться додому, де коливаються жита...* (Д. Фальківський)).

Складні речення з послідовною підрядністю і супідрядністю (однорідною і неоднорідною) – це такі багатокомпонентні складнопідрядні речення, котрі поєднують у собі послідовну підрядність і супідрядність. Такі речення важко піддаються

систематизації, бо там можливі найрізноманітніші випадки поєднання: послідовна й однорідна супідрядність (*Андрій відчував, що він не зможе повернутися, що в нього не вистачить духу, щоб знову побачити її* (П. Загребельний); *Платив світові ненавистю за те, що його малим запхнув у сідельну сумку османський емін і привіз до Стамбула, кинув на стайню між коней, де хлопець мав жити або вмерти, де він ріс, позбавлений усього людського* (П. Загребельний)); неоднорідна й однорідна супідрядність (*Щоб права були використані, мусимо вміти домагатися від урядів, щоб законом і конституцією гарантовані нам права були урядами респектовані, щоб їх не ламали, щоб ними не зловживали* (У. Самчук)); неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність (*Знаючи, що ніхто з володарів не слухає виправдовувань, уже розіслав в усі заприятенні землі листи, де писав, що пішов на Відень, щоб побачитися й поговорити про справи Угорщини з королем Фердінандом* (П. Загребельний)); неоднорідна, однорідна супідрядність і послідовна підрядність: *Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати kleпання коси* (О. Довженко)).

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

З РІЗНИМИ ВИДАМИ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку (складні речення змішаної будови) – це поліпредикативні, синтаксично й семантично розгалужені конструкції, які утворюються не менше як із трьох предикативних частин (простих речень), поєднаних зв'язком сурядності і підрядності, тільки сполучниковим зв'язком або сполучниковим і безсполучниковим зв'язком у межах одного складного речення.

Залежно від характеру сполучникового зв'язку виокремлюють такі різновиди складних речень з різними видами зв'язку: 1) складні речення із *сурядним і підрядним сполучниковим*

зв'язком; 2) складні речення із *сполучниковим* і *безсполучниковим* зв'язком.

Речення із сурядним і підрядним сполучниковим зв'язком становлять найчисленнішу групу таких структур. 3-поміж них виділяють речення, у яких: сурядним зв'язком поєднується просте речення з підрядним реченням, причому підрядних речень може бути різна кількість – одне або ж кілька (*Здалось йому, що над ним засіяв ореол небаченої могутності, і він сміливо ступив уперед* (Р. Іваничук); *Йдуть собі люди з поля, а перед ними постає така даль, де рум'яна стежка од зорі біжить в село, що стала вже гаєм* (М. Стельмах)); сурядним зв'язком поєднуються два складнопідрядні речення (*Технократ вважає, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпшитись сортність майбутньої сталі* (О. Гончар)); одне або кілька підрядних речень пояснюють два головних речення, з'єднаних сурядним зв'язком (*Коли задзвонить сон-трава в діброві і обізвуться в небі лебеді, земля святкову одягне обнову й веснянки закружляють по воді* (М. Стельмах)).

Серед речень із *сполучниковим* та *безсполучниковим* зв'язком виділяють такі різновиди цих конструкцій: із *сурядним* і *безсполучниковим* зв'язком; із *підрядним* і *безсполучниковим* зв'язком; із *сурядним*, *підрядним* і *безсполучниковим* зв'язком.

Складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком структурно неоднорідні, 3-поміж них виділяють такі різновиди: із сурядністю й однорідною безсполучниковістю (*Неспокій уже судомив груди, та ось мелькнула малинова спідничка, збігла на вулицю дівчинка з жовтими квітами в руці* (Р. Іваничук)); із сурядністю і неоднорідною безсполучниковістю (*Ніч теж, як навмисне, видалась сьогодні несамовита: запеклий мороз забивав дух, а снігова буря валила з ніг, крутила і мутила все перед очима* (Я. Баш)); із сурядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю (*Оригінальності від них не ждять: шапки – це імітатори веселі; то іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів*

кличучи, свистить, то соловейко розсипає трелі, то колесо немазане скрипить (М. Рильський)).

Складні речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком належать до складних речень, визначальним для яких є безсполучниковий зв'язок, а підрядний виявляється на внутрішньому рівні членування. Беручи до уваги характер безсполучниковості, у таких складних реченнях виокремлюють три різновиди: з підрядністю та однорідною безсполучниковістю (*Скрізь по обидва боки Роставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли на річку високі коноплі й залили берег своїм гострим важким духом* (І. Нечуй-Левицький)); з підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю (*Марія вдивилася в розпечене повітря, що тремтіло над жовтим стеблинням ковили: на обрії заворушилася кора землі* (Р. Іванчук)); з підрядністю і однорідною та неоднорідною безсполучниковістю (*Земні пристрасті відійшли, згубні спокуси лишились десь там, де жодному роботіві вас не дістати, не загіпнотизувати своєю стукотнявою: ви стаєте недосяжні* (О. Гончар)).

Складні речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком становлять найбільш поширений різновид складних речень змішаної будови в українській мові. Залежно від комбінування сурядного, підрядного й безсполучникового зв'язку прийнято виділяти три різновиди таких синтаксичних конструкцій: із сурядністю, підрядністю і однорідною безсполучниковістю (*Я дам тобі науку і хліб, твоя дочка знайде колись багатого жениха, і ти будеш купатися в розкошах, які ніколи й не могли приснитися в поганому твоєму краю* (Р. Іванчук)); із сурядністю, підрядністю і неоднорідною безсполучниковістю (*Було тихо і спокійно, тут стали на перепочинок до моменту, коли можна буде їхати, і хлопці розв'ючили коні* (І. Багряний)); із сурядністю, підрядністю та однорідною і неоднорідною безсполучниковістю (*Виповз він подивитися, що за відчайдушна жінка поселилася по*

сусідству з ним, з ікони глянула на дракона живими очима Марія, і він здох від її погляду (Р. Іваничук)).

СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ТЕКСТОВОГО РІВНЯ

Період (грец. *periodos* – кружний шлях, обертання) – це складна, здебільшого багатокomпонентна, синтаксична конструкція з двох семантично-інтонаційних частин (висхідної і нисхідної), розмежованих тривалою паузою. Період не становить окремого структурного типу речення, це особливі форми організації складних чи простих ускладнених речень: *Тільки тобою білий святиться світ, тільки тобою повняться брості віт, запарувала духом твоїм рілля, тільки тобою тішиться немовля, спів калиновий піниться над водою, – тільки тобою, тільки тобою* (В. Стус).

Надфразна єдність (складне синтаксичне ціле) – відрізок мовлення з двох і більше самостійних речень, об'єднаних спільністю теми в певному інтонаційно-смісловому мовленнєвому блоці. Надфразна єдність – це поєднання щонайменше двох окремих речень, яким властива певна змістова завершеність, структурна єдність, що, зі свого боку, досягається лексико-граматичними та інтонаційними засобами.

Зв'язок між реченнями в таких синтаксичних побудовах реалізується передусім змістовими чинниками, семантичною пов'язаністю речень, а також лексичними (*повторення слів, уживання займенників чи займенникових прислівників*), морфологічними (*співвідношеннями вищо-часових та способових форм дієслів-присудків*), синтаксичними (*порядок слів і речень, паралелізм побудови окремих речень*) та ритмомелодійними засобами.

Беручи до уваги спосіб об'єднання речень у надфразній єдності, розрізняють два типи таких синтаксичних структур: з ланцюговим зв'язком компонентів і з паралельним зв'язком компонентів.

Речення в надфразних єдностях з ланцюговим зв'язком компонентів нагадують розгортання думки в складнопідрядних реченнях з послідовною підрядністю: кожне наступне речення

доповнює попереднє: *Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно і ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь (І. Нечуй-Левицький).*

Надфразні єдності з паралельним зв'язком компонентів – це мікротексти, що скомпоновані здебільшого з однотипних за будовою речень, яким притаманна відносна самостійність; вони передають незалежні одна від одної події, які відбуваються одночасно: *Тихою ходою, ледве стукаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішались з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнівся, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю (М. Коцюбинський).*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища школа, 1987.

Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ : Либідь, 1993. 336 с.

Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 206 с.

Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови [За ред. Вихованця І. Р.]. Київ : Унів. вид-во Пульсари, 2004. 400 с.

Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник]. Київ: Либідь, 1993. 368 с.

Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ : Наук. думка, 1988. 231 с.

Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 240 с.

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика. Орфоєпія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір. Київ, 1986.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1963.

Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучник. Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. 340 с.

Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ : Вища школа, 1999.

Горпинич В. О. Українська морфологія: навчальний посібник. Дніпропетровськ, ДДУ, 2000.

Граматика сучасної літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській мові : монографія. Київ : Наук. думка, 1969. 155 с.

Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кващук А. Г. Сучасна українська мова. Київ : Вища шк., 1987.

Дорошенко С. І. Безсполучникові складні конструкції в сучасній українській мові : [монографія]. Харків : Вид-во при Харків. держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища шк.», 1980. 152 с.

Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 384 с.

Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ : Рад. школа, 1965.

Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові : [монографія]. Київ, 1986. 167 с.

Іваницька Н. Л. Синтаксис простого речення: Складні випадки аналізу. Київ, 1986. 123 с.

Кващук А. Г. Синтаксис складного речення. Київ : Рад. школа, 1986.

Костюк А. В. Модульний курс української фонетики : навч. посіб. Вінниця : О. Власюк, 2008. 179 с.

Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ : Вища школа, 1983, 263 с.

Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Харків, 1982.

Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ : АН України, Ін-т укр. мови, 1992.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. Київ, 1978.

Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ : Наук. думка, 1973.

Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання. Київ, 1994. 670 с.

Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. О. Д. Пономарева. Київ : Либідь, 2001.

Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. Київ : Вища шк., 1997. 494 с.

Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ : Вища шк., 1994. 414 с.

Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1969. 436 с.

Сучасна українська літературна мова: Лексика. Фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973.

Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсеєнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. Київ : Знання, 2010.

Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. Київ : Вища школа, 1981. 183 с.

Ужченко В. Д. Українська фразеологія. Харків : Основа, 1990.

Українська мова : в 2-х ч. / За заг. ред. П. С. Дудика. Київ : Вища школа, 1993.

Українська мова. Енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови: Перекл. з англ. Харків : Акта, 2002. 1054 с.

Шевченко Л. Ю. Сучасна українська мова : Довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко. Київ : Вища школа, 1993.

Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник. Київ : Літера, 2000.

Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ : ВЦ «Академія», 2004. 408 с.

ДОДАТКИ

МОВНІ АНАЛІЗИ

ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Схема фонетичного аналізу слова:

- 1) записати слово орфографічно;
- 2) записати слово фонетичною транскрипцією;
- 3) записати слово орфографічно фонематичною транскрипцією;
- 4) схарактеризувати модифікації звуків, які відбулися в слові;
- 5) поділити слово на склади і схарактеризувати їх;
- 6) схарактеризувати всі фонемати у слові в основному вияві:
 - для голосних вказати вид за рядом і ступенем піднесення, лабіалізованість;
 - для приголосних вказати вид за:
 - місцем творення звука;
 - за способом творення звука;
 - за участю голосу і шуму у творенні звука;
 - за твердістю-м'якістю;
 - за акустичним враженням.

Зразок письмового оформлення:

Віль | ний [в'іл'ни'ї], /віл'ний/, два склади закриті, прикриті.

[в'] – комбінаторний алофон як результат акомодатії приголосного (напівпом'якшення губного звука);

[и'] – комбінаторний алофон як результат акомодатії голосного (правобічний і-подібний сегмент);

[і] – позиційний алофон приголосного (нескладовий /i/).

/в/ – губна (губно-губна), щілинна (серединна), сонорна, тверда приголосна;

/i/ – голосна переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована;

/л'/ – яzikова (передньояzikова), щілинна (бокова), сонорна, пом'якшена приголосна;

/н/ – яzikова (передньояzikова), зімкнена носова, сонорна, тверда приголосна;

/и/ – голосна переднього ряду, високо-середнього піднесення, нелабіалізована;

/й/ – яzikова (середньояzikова), щілинна (серединна), сонорна, м'яка приголосна.

ЖИВІ ЧЕРГУВАННЯ

Схема аналізу асиміляційних чергувань приголосних:

- 1) записати слово фонетичною транскрипцією;
- 2) зазначити альтернанти;
- 3) назвати всі характерні ознаки асиміляції, яка зумовила живе чергування: яка вона за характером, за напрямком, за результатом.

Зразок письмового оформлення:

Молотьба [м°ол°о·д'ба́] [т']/[д']

- Асиміляція: 1) за голосом (одзвінчення); 2) регресивна;
3) часткова.

Схема аналізу спрощення:

- 1) підібрати до аналізованого слова споріднене, щоб відновити групу приголосних, у якій відбулося спрощення;
- 2) записати відновлену групу, показавши, у яку вона спростилася;
- 3) зазначити чергування приголосного з фонемним нулем;
- 4) установити, як спрощення відбито в орфографії (закріплене чи не закріплене орфографією);
- 5) якщо орфографія спрощення не фіксує, затранскрибувати вимову слова.

Зразки письмового оформлення:

Магістрантський – магістрант, нтс'к → нс'к, [т]//∅

Спрощення на письмі не закріпилося: [ма·г'істран'с'ки·ї].

Пісний – піст, стн → сн, [т]//∅

Спрощення закріпилось на письмі: [п'існи•і].

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Схема аналізу історичних чергувань голосних:

- 1) доберіть спільнокореневе слово чи словоформу, які б показали дію чергування в сучасній українській мові;
- 2) випишіть альтернанти, які чергуються (зверніть увагу на послідовність запису фонем);
- 3) назвіть чергування відповідно до п'яти наявних типів;
- 4) з'ясуйте історичні передумови чергування (переважно це історія редукованих Ъ, Ь або особливості становлення системи вокалізму в спільнослов'янській мові);
- 5) відновіть історичні форми слів, у яких відбулося чергування.

Зразки письмового оформлення:

- 1) найдавніші чергування:

котити – катати

/o/ // /a/ – найдавніше чергування

КЌТИТИ – КЌТАТИ /ǫ/ → /o/, /ō/ → /a/.

- 2) чергування /o/, /e/ з фонемним нулем:

а) чергування випадних /o/, /e/
лісок – ліска
/o/ // ∅ – чергування /o/ з фонемним нулем, /o/ – новий, випадний;

ЛЃСЃКЃ – ЛЃСЃКА

Ѓ → /o/; Ѓ → занепав; Ѓ → /i//

б) чергування вставних /o/, /e/
вітер – вітру
/e/ // ∅ – чергування /e/ з фонемним нулем, /e/ – новий, вставний;

ВЃТРЃ – ВЃТРА

Ѓ → занепав (кінець слова);
Ѓ → /i/; /e/ вставився після занепаду Ѓ.

3) чергування /о/ з /і/ та /е/ з /ї/:

схід – сходу

/о/ // /і/ – національне чергування

СХОДЪ → СХѠД → СХУОД → СХУЕД → СХУИД → СХУІД
→ СХІД.

/о/ – давнє; новозакритий склад творився шляхом занепаду редукованого Ъ у наступному складі.

4) чергування /е/ з /о/ після шиплячих та /й/:

шести – шостий

/е/ // /о/ – чергування /е/ з /о/ після шиплячого та /й/

ШЕСТИ – ШОСТЫИ

/е/ – закономірне: позиція перед давнім м'яким приголосним [с'] та перед складом з давнім голосним переднього ряду [И];

/о/ – закономірне: позиція перед давнім твердим приголосним [с] та перед складом з давнім голосним непереднього ряду – Ъ.

5) чергування /и/ з /о/ або /е/ у фонемосполуках *-ри-, -ли-*:

гриміти – грому

/и/ // /о/ – чергування /и/ з /о/ у фонемосполуках *-ри-, -ли-*:

ГРЪМЪТИ → ГРѠМЪТИ → ГРИМИТИ

Ъ – занепав (слабка позиція перед голосним повного творення h);

/и/ – вставився після сонорного, коли занепав редукований (група приголосних ГРМ була важкою для вимови);

Ъ – на ґрунті української мови перейшов в /і/.

ГРЪМУ → ГРОМУ

Ъ – прояснився в /о/ (сильна позиція під наголосом).

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Схема аналізу історичних чергувань приголосних:

1) дібрати до поданого слова спільнокореневе або змінити його граматичну форму так, щоб проілюструвати чергування приголосних фонем;

2) виписати альтернанти;

3) визначити, до якого типу чергувань належить чергування (перша палаталізація, друга палаталізація, чергування внаслідок сполучення з суфіксальним **ј**, комбінування фонетичних явищ);

4) відновити давні форми, щоб показати, у яких історичних позиціях могла відбутися заміна однієї фонемі на іншу.

Зразки письмового оформлення:

1. Перша палаталізація:

смачний – смак

/к/ // /ч/ – I палат. під впливом голосного переднього ряду Ъ.

СМАКЪНЫИ → СМАЧЪНЫИ → СМАЧНИЙ.

2. Друга палаталізація:

смуга – смузі

/г/ // /з'/ – II палат. під впливом I, яке походить з давнього Ъ.

СМУГЪ → СМУЗЪ → СМУЗІ.

3. Чергування різних груп приголосних перед наступним *ј*:

а) суша – сухий

/х/ // /ш/ (+j)

СУХ+j-А → СУША

X+j→Ш

б) можу – могли

/г/ // /ж/ (+j)

МОГ+j-У → МОЖУ

Г+j→Ж

в) пишу – писати

/с/ // /ш/ (+j)

ПИС+j-У → ПИШУ

С+j→Ш

г) топити – топлю

/п/ // /пл'/ (+j)

ТОП+j-У → ТОП+Л'-У → ТОПЛ'У

П+j→ПЛ'

г) колоти – колю

/л/ // /л'/ (+j)

КОЛ+j-У → КОЛ'-У

Л+j→Л'

д) голуб'ята – голуб

/б/ // /бй/

ГОЛОБЕТА → ГОЛУБ'АТА → ГОЛУБЈАТА

КОМБІНУВАННЯ ЖИВИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Схема аналізу слова з комбінуванням фонетичних процесів:

1) дібрати до аналізованого слова твірне;

2) відтворити ланцюжок фонетичних процесів, який призвів до появи похідного слова (із вказівкою альтернантів та типу чергувань).

Зразки письмового оформлення:

а) убозтво ← убогий

убог+ств(ьств)о → убожство (І палат., /г/ // /ж/) → убозство (асим. за місцем і способом творення, /ж/ // /з/) → убозтво (спрощ., зств → зтв, /т/ // ∅).

б) острозький ← Острог

острог+ськ → острожський (І палат., /г/ // /ж/) → острозьський (асим. за місцем і способом творення, /ж/ // /з'/) → острозький (спрощ., з'с'к → з'к, /с'/ // ∅).

в) гайдамащина ← гайдамацький

гайдамацьк+ин(а) → гайдамацьчина (І палат., /к/ // /г/) → гайдмаччина (асим. за місцем і способом творення, /ц'/ // /ч/).

г) Парашенко ← Параска

Параск+енк(о) → Парасченко (І палат., /к/ // /ч/) → Парашченко (асим. за місцем і способом творення, /с/ // /ш/); орф. Парашенко.

ОРФОЕПІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Схема орфоепічного аналізу слова:

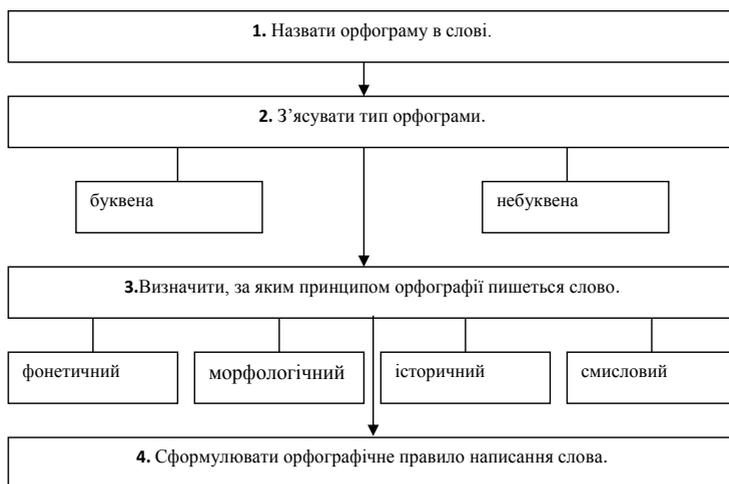
- 1) записати слово орфографічно;
- 2) записати слово фонетичною транскрипцією;
- 3) пояснити вимову голосних звуків у слові;
- 4) пояснити вимову приголосних звуків у слові;
- 5) виявити й охарактеризувати можливі варіанти вимови голосних, приголосних звуків, їхніх сполук, що відповідають літературній нормі.

Зразок письмового оформлення:

1. Розумний.
2. [p^oo^ʏz^oʏmni·i̯].
3. Ненаголошений голосний [o] перед складом з наголошеним [y] наближається до [y]; ненаголошений [и] вимовляється чітко, бо вживається в прикметниковому закінчнні *-ий*.
4. Приголосний [й] вимовляється як і-нескладовий – [i̯], бо стоїть у позиції в кінці слова після голосного; приголосні [p], [z], [m], [n] вимовляються твердо і чітко.
5. Варіанти вимови звуків у цьому слові відсутні.

ОРФОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Алгоритм орфографічного аналізу

На узліссі дрімливі *срібнокорі* берези притримують досвітню спідничку неба (М. Стельмах).

У слові *срібнокорі* орфограма «Правопис складних слів разом, окремо і через дефіс». Орфограма небуквена. Слово пишеться за морфологічним принципом. Складний прикметник, утворений від сполучення іменника й узгоджуваного з ним прикметника, пишеться разом (*срібна кора*).

ЛЕКСИКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Алгоритм лексикологічного аналізу слова

I. Лексема, дефініція, лексикографічна характеристика (етимологічна довідка, якщо є, наявність ЛСВ, якщо є, тощо).

II. Полісемія та її різновид, якщо є; механізми виникнення вторинних значень.

III. Лексема у відношеннях сино-, анто-, омонімії з іншими словами, якщо є.

IV. Характеристика лексеми за походженням.

V. Стилiстична характеристика лексеми (загальнономовнi та контекстуальнi ознаки лексеми за уживанням).

Зразок лексикологiчного аналізу слова

Розкинулася рiвнина, залита сонцем.

I. Лексикографiчнi ознаки: *Залитий* – дiєприкм. вiд заливати.–

1. Той, якого заповнили певною рiдиною, речовиною рiдкої консистенцiї.

2. перен. конот. *заповнити до вiдказу чимось*: Щоб залити пельку неситому (Т. Г. Шевченко).

3. контекст. *Заповнений чимось* (фарбою, свiтлом, кольором).

II. Полiсемантичне. 2-й i 3-й лексико-семантичнi варiанти утворено за механiзмом метафори.

III. Вступає у парадигматичнi вiдношення синонiмiї (домiнанта – *заповнений*), у вiдношення омонiмiї (у мин. часi чол. роду – *залив* є омоформом iз iменником *залив* (водойма), у вiдношення антонiмiї iз словами *вiдливати, зiджджувати*.

IV. За походженням – префiксоване дiєслово дослов'янського походження, оскiльки мiстить найдавнiшi чергування (*залити* – *заливати* - *залляти*).

V. Активне вживання, у контекстi – стилiстично марковане (образн.).

МОРФЕМНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Алгоритм морфемного аналізу слова

1. Визначити закінчення (для змінних слів).

2. Визначити основу.

3. Встановити межi мiж морфами / аломорфами: коренем та афiксом (афiксами), мiж префiксами (якщо їх два), мiж суфiксами (якщо їх два).

Зразок морфемного аналізу слова

Подорожнiй – закінчення *-ий*, основа *подорожн-*, корiнь представлений аломорфом – *дорож-*, префiкс *по-*, суфiкс *-н-*.

Договір – закінчення нульове, основа – *договір*, корінь представлений аломорфом – *говір*, префікс – *до*.

Розвеселитися – закінчення немає, оскільки форма інфінітива є незмінною, основа – *розвеселитися*, корінь – *весел*, префікс – *роз-*, суфікси – *-и-та -ти-*, постфікс – *-ся*.

СЛОВОТВОРЧИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Алгоритм словотворчого аналізу слова

1. Установити твірну основу, урахувавши послідовність словотвірної мотивації.

2. Визначити словотвірний формант (афіксальну морфему, яку додано до твірної основи), якщо слово утворене способом із групи морфологічних.

3. Назвати спосіб словотворення.

Взірець словотворчого аналізу слова

Поділений – пасивний дієприкметник утворено від основи дієслова *поділити*, словотворчим формантом є суфікс *-ен-*, суфіксальний спосіб словотворення.

Виріб – віддієслівний іменник утворено від основи дієслова *виробити* способом усічення твірної основи.

Підземний – прикметник утворено від основи іменника *земля*, словотворчими формантами є префікс *під-* і суфікс *-н-*, префіксально-суфіксальний спосіб словотворення.

Скляний – прикметник утворено від основи іменника *скло*, словотворчим формантом є суфікс *-ян-*, суфіксальний спосіб словотворення.

Праліс – іменник утворено від основи іменника *ліс*, словотвірним формантом є префікс *пра-*, префіксальний спосіб словотворення.

Бузковий (колір) – прикметник *бузковий* переосмислено і вжито в значенні «колір бузку», лексико-семантичний спосіб словотворення.

Хворий *зайшов до лікаря*.

Хворий – прикметник *хворий* субстантивовано, тобто надано ознак, найперше синтаксичних, іменника, морфолого-синтаксичний спосіб словотворення.

ЗНО – слово утворене з ініціальних букв слів *зовнішнє незалежнє оцінювання*, спосіб словотворення – абрєвіація.

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Алгоритми морфологічного аналізу різних частин мови

ІМЕННИК

1. Початкова форма (Н. в. одн.).

2. Лексико-граматичні категорії:

а) назва істоти чи неістоти;

б) онім чи апелятив;

в) з конкретним чи абстрактним значенням;

г) збірний чи одиничний;

д) дискретний чи недискретний

3. Граматичні ознаки:

а) рід (лексичний, семантико-граматичний: лексичний, парний, спільний; граматичний);

б) число (повна чи неповна числова парадигма; одна чи множина; (*singularia, pluralia tantum*));

в) відмінок (значення відмінка на семантико-синтаксичному й синтаксичному рівнях).

4. Відміна, група відмінювання (для іменників I і II відмін).

5. Синтаксична функція у реченні.

Зразок морфологічного аналізу іменника

І сміється вікно Голубими шибками: Повна хата людей – Світла **радість** для мами (Г. Чубач).

Радість – іменник, поч. ф. *радість*, неістота, апелятив, абстрактне значення, дискретний, граматичний рід, жіночий, неповна числова парадигма, *singularia tantum*, називний відмінок (на семантичному рівні виконує предикативну функцію, на

синтаксичному – функцію присудка), третя відміна, у реченні виконує синтаксичну функцію присудка.

ПРИКМЕТНИК

1. Початкова форма (Н. в. однини чоловічого роду).

2. Лексико-граматичний розряд: основні – якісний, відносний, присвійний (посесивний), порядковий чи проміжні (присвійно-відносний, відносно-якісний, присвійно-якісний).

3. Ступінь порівняння (для якісних прикметників): вищий ступінь (компаратив), найвищий ступінь (суперлатив); форма вираження й засіб творення.

4. Форма прикметника: коротка, повна стягнена чи нестягнена.

5. Граматичні ознаки: рід, число, відмінок.

6. Тип відмінювання – тверда чи м'яка група, змішаний тип відмінювання.

7. Синтаксична функція у реченні.

Зразок морфологічного аналізу прикметника

Є в житті кожного народу часи, коли нікому ніщо не прощається, коли всяке добро або зло, зроблене людиною, падає на незримі чаші **найтонших** терезів історії (О Довженко).

Найтонших – прикметник, поч. ф. *найтонший*, якісний, синтетична форма суперлатива (префікс най- додається до синтетичної форми компаратива), повна стягнена форма, множина, родовий відмінок, твердий тип відмінювання, у реченні виконує атрибутивну функцію (узгоджене означення).

ЧИСЛІВНИК

1. Початкова форма.

2. Функція (квантитативна чи нумеративна).

3. Розряд за значенням: означено-кількісний (власне-кількісний, дробовий, збірний), неозначено-кількісний.

4. Група за будовою: простий, складний і складений.

5. Граматичні ознаки: відмінок, рід, число (якщо є).

6. Синтаксична функція у реченні.

Зразок морфологічного аналізу числівника

Не так страшно **п'яти** вовків, як улесливого лиходія (Нар. творчість).

П'яти – числівник, поч. ф. *п'ять*, квантитативна функція, означено-кількісний, власне-кількісний, простий, родовий відмінок, у реченні виконує функцію непрямого додатка.

ЗАЙМЕННИК

1. Початкова форма.

2. Розряд за співвіднесеністю зі словами інших частин мови (іменником, прикметником, числівником, прислівником): субстантивний, атрибутивний, субстантивно-атрибутивний.

3. Розряд за значенням: особовий, зворотний, присвійний, означальний, вказівний, питальний, відносний, заперечний, неозначений.

4. Граматичні ознаки: відмінок, особа, рід, число (якщо є).

5. Синтаксична функція у реченні.

Зразок морфологічного аналізу займенника

Поезія починається там, де в людини є **своє** бачення світу (А.Малишко).

Своє – займенник, поч. ф. *свій*, атрибутивний, присвійний (посесивний), знахідний відмінок, середній рід, однина, у реченні виконує синтаксичну функцію прямого додатка.

ДІЄСЛОВО

1. Початкова форма (інфінітив).

2. Вид – доконаний або недоконаний; двовидове, одновидове.

3. Перехідне чи неперехідне (первинної чи вторинної неперехідності).

4. Стан (активний, пасивний, зворотно-середній, позастанове).

5. Спосіб (дійсний – індикатив, наказовий – імператив, умовний – кон'юнктив), первинне чи вторинне значення способу.

6. Час (для дієслів дійсного способу):

а) теперішній (абсолютний чи відносний; актуальний чи неактуальний);

б) минулий (абсолютний чи відносний; власне минулий чи давноминулий; афористичне чи перфектне значення);

в) майбутній (абсолютний чи відносний; форма вираження (проста, складна чи складена).

7. Особа і число (для індикатива теперішнього й майбутнього часу; імператива).

8. Рід (для індикатива минулого часу; кон'юнктива).

9. До якої парадигми належить (родової чи особової).

10. Дієвідміна.

11. Синтаксична функція у реченні.

Зразок морфологічного аналізу дієслова

Буває, що усміхнене обличчя незнайомої людини **розігріває** зачерствіле серце (Р. Іваничук).

Розігріває – дієслово, *verbum finitum*, поч. ф. *rozigrivati*, недоконаний вид, перехідне, активний стан, індикатив, теперішній абсолютний час, неактуальний, третя особа однини, належить до особової парадигми, перша дієвідміна, у реченні виконує синтаксичну функцію простого дієслівного присудка.

ДІСПРИКМЕТНИК

1. Початкова форма.

2. До якого стану належить (активний чи пасивний).

3. Дієслівні ознаки (вид, час).

4. Прикметникові ознаки (рід, число, відмінок).

5. Синтаксична функція у реченні.

Зразок морфологічного аналізу дієприкметника

Крізь **розчинене** вікно так ясно світить місяць, що при його світлі можна читати книжку ... (А. Шиян).

Розчинене – нефінітна форма дієслова, дієприкметник, поч. ф. *rozchinneniy*, пасивний стан, доконаний вид, минулий час, середній рід, однина, знахідний відмінок, у реченні виконує атрибутивну функцію (узгодженого означення).

ДІЄПРИСЛІВНИК

1. Дієслівні ознаки (вид, перехідність/неперехідність, час).
2. Прислівникові ознаки (морфологічна незмінність).
3. Синтаксична роль у реченні.

Зразок морфологічного аналізу дієприслівника

Не дай, щоб у серці постаріла мрія, **Складаючи** крила в журбу (М. Ткач).

Складаючи – нефінитна форма дієслова, дієприслівник, недоконаний вид, перехідний, теперішній час, незмінний, у реченні виконує синтаксичну функцію обставини способу дії.

ПРИСЛІВНИК

1. Власне прислівник чи займенниковий.

2. Розряд і група за значенням для власне прислівників (означальний (обставинно-атрибутивний): якісно-означальний, міри або ступеня, способу дії, порівняльно-уподібнювальний чи обставинний (власне-обставинний): місця, часу, причини, мети, допустовий).

3. Група за значенням для займенникових прислівників: просторовий, часу, атрибутивно-вказівний, кількісний, питальний, відносний.

4. Спосіб творення і правопис.

5. Синтаксична функція у реченні.

Зразок морфологічного аналізу прислівника

Щоб тихим деревам **солодко** спалося, Пухові перини послала зима (Г. Гордасевич).

Солодко – прислівник, власне прислівник, обставинно-атрибутивний, якісно-означальний, морфологічний, у реченні виконує синтаксичну функцію обставини міри і способу дії.

ПРИЙМЕННИК

1. Прийменникова позиція (присубстантивна, післядієслівна, принумеральна).

2. Група за походженням (первинний чи вторинний).

3. Група за будовою (простий, складний, складений).
4. Семантична група (просторовий, темпоральний, логічний).
5. З якою відмінковою формою вживається.

Зразок морфологічного аналізу прийменника

Осінній день важким туманом звис, І плаче луг **від** сивої напруги (І. Савич).

Від – прийменник, присубстантивна позиція, первинний, простий, логічний, уживається з формою родового відмінка.

СПОЛУЧНИК

1. Група за походженням (первинний чи вторинний).
2. Група за будовою (простий, складний, складений).
3. Граматичне значення: сурядний (єднальний, протиставний, зіставний, розділовий, градаційний, приєднувальний, пояснювально-уточнюючий); підрядний (часу, місця, причини, умови, мети, допустовий, порівняльний, наслідковий).
4. Група за способом уживання: одиничний, повторюваний, парний.

Зразок морфологічного аналізу сполучника

Давайте залишатися людьми, **Бо** це мистецтво – щонайвище в світі (В. Малишко).

Бо – сполучник, первинний, простий, підрядний причини, одиничний.

ЧАСТКА

1. Група за походженням: первинна чи вторинна.
2. Функціональний різновид: формотворча, заперечна, стверджувальна, питальна, модальна, вказівна.
3. Функція частки (відповідно до функціонального різновиду).
4. Комунікативна функція (якщо є).

Зразок морфологічного аналізу частки

Хай весна приносить щастя в кожну хату, **хай** життя весною, як сади буя! (В. Сосюра).

Хай – частка, первинна, формотворча, формотворча функція,

комунікативна функція (слугує для оформлення речення за метою висловлювання).

ВИГУК

1. Група за походженням (первинний чи вторинний).
2. Розряд (емоційний, наказово-спонукальний, апелятивний).

Зразок морфологічного аналізу вигуку

Овва! Значить, ти тепер прудкіший зробився (І. Франко).

Овва – вигук, первинний, емоційний.

СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Алгоритм аналізу словосполучення

1. Випишіть словосполучення.
2. З'ясуйте тип словосполучення:
 - 2.1. За структурою.
 - 2.2. За морфологічним вираженням опорного слова.
 - 2.3. За семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами.
 - 2.4. За характером підрядного зв'язку.
3. Визначте граматичні засоби зв'язку.

Зразок синтаксичного аналізу словосполучення

Над селом вибілюється місячна повінь (М. Стельмах).

Вибілюється над селом – словосполучення просте, дієслівне, адвербіальні семантико-синтаксичні відношення, керування, опосередковане, слабке. Засіб зв'язку – прийменник, форма слова (О. в.).

Місячна повінь – словосполучення просте, іменникове, атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, узгодження, повне, власне-граматичне. Засіб зв'язку – форма слова (Н. в.).

СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Алгоритм аналізу простого речення

1. Запишіть речення.

2. Підкресліть компоненти речення, дотримуючись загальноприйнятої системи виділення формально-граматичних компонентів.

3. З'ясуйте комунікативні характеристики речення:

2.1. За комунікативною настановою (розповідне, питальне, спонукальне).

2.2. За емоційним забарвленням (окличне, неокличне).

2.3. За характером предикативних відношень (стверджувальні, заперечні – частковозаперечні, загальнозаперечні).

4. Визначте формально-граматичні ознаки речення:

4.1. За кількістю головних компонентів (односкладне / двоскладне).

4.2. За наявністю всіх необхідних членів речення (повне / неповне).

4.3. За наявністю ускладнювальних компонентів (ускладнене / неускладнене).

4.3.1. Якщо є однорідні компоненти: з'ясуйте спосіб та засоби поєднання компонентів; зазначте тип семантико-синтаксичних відношень між компонентами; визначте ступінь однорідності.

4.3.2. Якщо є відокремлені компоненти: визначте різновид відокремленого компонента (обов'язковий / факультативний; напівпредикативний / уточнювальний; одиничний / поширений); з'ясуйте умову відокремлення.

4.3.3. Якщо є вставні (вставлені) компоненти: укажіть структурний різновид вставного (вставленого) компонента; з'ясуйте семантичний тип вставного (вставленого) компонента.

4.3.4. Якщо є звертальний компонент: укажіть структурний різновид звертального компонента; з'ясуйте комунікативний тип звертального компонента.

5. Випишіть окремо кожен компонент речення і з'ясуйте його формальні та семантичні ознаки (морфологічні форми вираження, структурні особливості, семантичний різновид).

6. Назвіть пунктограми (якщо є). Сформулюйте правила вживання розділових знаків.

Зразок синтаксичного аналізу простого речення

До мене ніч прийшла купати зорі в моїх очах (В. Лучук) – речення розповідне, неокличне, стверджувальне; двоскладне, повне, неускладнене.

Ніч – простий підмет, виражений іменником;

прийшла – простий дієслівний присудок, виражений дієсловом дійсного способу минулого часу чоловічого роду;

до мене – непрямий додаток, виражений особовим займенником у формі Р. в. з прийменником;

купати – обставина мети, виражена інфінітивом;

зорі – прямий додаток, виражений іменником у формі З. в. без прийменника;

в очах – обставина місця, виражена іменником у формі М. в.;

моїх – узгоджене означення, виражене присвійним займенником.

СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ (ССР)

Алгоритм аналізу складносурядного речення

1. Запишіть речення.

2. З'ясуйте комунікативні характеристики речення:

2.1. За комунікативною настановою (розповідне, питальне, спонукальне).

2.2. За емоційним забарвленням (окличне, неокличне).

2.3. За характером предикативних відношень (стверджувальні, заперечні – частковозаперечні, загальнозаперечні).

3. Визначте кількість предикативних частин (ССР елементарної будови; ССР неелементарної будови).

4. Установіть характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, назвіть засіб зв'язку.

5. Подайте графічну схему речення.

6. Схарактеризуйте кожну предикативну частину за алгоритмом аналізу простого речення, ураховуючи їхню комунікативно-інтонаційну несамостійність.

7. Назвіть пунктограми. Сформулюйте правила вживання розділових знаків.

Зразок синтаксичного аналізу складносурядного речення

Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне (М. Коцюбинський) – речення розповідне, неокличне, стверджувальне; складносурядне речення елементарної будови; засіб зв'язку – єднальний сполучник *і*, асемантичний, одиничний; причиново-наслідкові семантико-синтаксичні відношення.

Схема: [], і [].

Випав гарний ливний дощ – речення просте, двоскладне, поширене, повне, неускладнене;

дощ – простий підмет, виражений іменником;

випав – простий дієслівний присудок, виражений дієсловом дійсного способу минулого часу чоловічого роду;

гарний, ливний – неоднорідні узгоджені означення, виражені прикметниками.

Примітка: другу предикативну частину аналізувати так само.

Кома в складносурядному реченні (кому ставимо між частинами складносурядного речення).

СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ (СПР)

Алгоритм аналізу складнопідрядного речення

1. Запишіть речення.

2. З'ясуйте комунікативні характеристики речення:

2.1. За комунікативною настановою (розповідне, питальне, спонукальне).

2.2. За емоційним забарвленням (окличне, неокличне).

2.3. За характером предикативних відношень (стверджувальні, заперечні – частковозаперечні, загальнозаперечні).

3. Визначте кількість предикативних частин (СПР елементарної будови; СПР неелементарної будови). Якщо речення багатоконпонентне, укажіть тип підрядності: послідовна підрядність, однорідна чи неоднорідна супідрядність, змішана підрядність.

4. Установіть характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, назвіть засіб зв'язку.

5. Визначте позицію підрядної частини щодо головної: препозиція, постпозиція, інтерпозиція.

6. З'ясуйте тип підрядного зв'язку: прислівний чи детермінантний; передбачуваний чи непередбачуваний.

7. Подайте графічну схему речення.

8. Схарактеризуйте кожен предикативну частину за алгоритмом аналізу простого речення, ураховуючи їхню комунікативно-інтонаційну несамостійність.

9. Назвіть пунктограми. Сформулюйте правила вживання розділових знаків.

Зразок синтаксичного аналізу складнопідрядного речення

Я з тих країв, де в синій оболоні гарячі персні розкидає день (А. Малишко) – речення розповідне, неокличне, стверджувальне; складнопідрядне речення елементарної будови; засіб зв'язку – сполучне слово *де*, атрибутивні семантико-синтаксичні відношення; постпозиція підрядної частини щодо головної; прислівний передбачуваний зв'язок між предикативними частинами.

Схема: [з тих країв], (де).

Я з тих країв – речення просте, двоскладне, поширене, повне, неускладнене;

я – простий підмет, виражений займенником;

з країв – складений іменний присудок, виражений іменником у формі родового відмінка з прийменником, дієслово-зв'язка *бути* у формі теперішнього часу лексично не виражена;

тих – узгоджене означення, виражене вказівним займенником.

Примітка: другу предикативну частину аналізувати так само.

СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ (БСР)

Алгоритм аналізу складного безсполучникового речення

1. Запишіть речення.
2. З'ясуйте комунікативні характеристики речення:
 - 2.1. За комунікативною настановою (розповідне, питальне, спонукальне).
 - 2.2. За емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
 - 2.3. За характером предикативних відношень (стверджувальні, заперечні – частковозаперечні, загальнозаперечні).
3. Визначте кількість предикативних частин (СБР елементарної будови; СБР неелементарної будови).
4. Установіть тип структури СБР (закрита чи відкрита).
5. Визначте різновид СБР, ураховуючи характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами (СБР з однотипними чи різнотипними частинами).
6. Подайте графічну схему речення.
7. Схарактеризуйте кожну предикативну частину за алгоритмом аналізу простого речення, ураховуючи їхню комунікативно-інтонаційну несамостійність.
8. Назвіть пунктограми. Сформулюйте правила вживання розділових знаків.

*Зразок синтаксичного аналізу
складного безсполучникового речення*

Гули бджоли над розквітлою липою, гули джмелі в тон розквітлому згасанню струн (Г. Чубач) – речення розповідне, неокличне, стверджувальне; складне безсполучникове речення елементарної будови; СБР відкритої структури; однотипні відношення – одночасність подій.

Схема: [], [].

Гули бджоли над розквітлою липою – речення просте, двоскладне, поширене, повне, неускладнене;

бджоли – простий підмет, виражений іменником;

гули – простий дієслівний присудок, виражений дієсловом дійсного способу минулого часу у формі множини;

над липою – обставина місця, виражена іменником у формі орудного відмінка однини з прийменником;

розквітлою – узгоджене означення, виражене дієприкметником.

Примітка: другу предикативну частину аналізувати так само.

Кома в складному безсполучниковому реченні (кому ставимо між частинами складного безсполучникового речення, що вказують на одночасність подій).

СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ БАГАТОКОМПОНЕНТНОЇ КОНСТРУКЦІЇ

Алгоритм аналізу багатокomпонентної конструкції

1. Запишіть речення.
2. З'ясуйте комунікативні характеристики речення:
 - 2.1. За комунікативною настановою (розповідне, питальне, спонукальне).
 - 2.2. За емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Визначте кількість предикативних частин (трикомпонентне, п'ятикомпонентне тощо).
4. Подайте графічну схему речення.
5. Зовнішній рівень членування (кількість частин, характер семантико-синтаксичних відношень між ними).
6. Внутрішній рівень членування (кількість частин, характер семантико-синтаксичних відношень між ними).
7. Схарактеризуйте кожен предикативну частину за алгоритмом аналізу простого речення, урахувавши їхню комунікативно-інтонаційну несамостійність.
8. Назвіть пунктограми. Сформулюйте правила вживання розділових знаків.

Зразок синтаксичного аналізу багатокomпонентної конструкції

В'ється стежка між куцями, що чар-зіллям заросла, мліють трави під ногами від незримого весла (Ю. Липа) – речення розповідне, неокличне, стверджувальне; складне речення з різними типами синтаксичного зв'язку (підрядним і безсполучниковим) та двома рівнями членування. Структура трикомпонентна.

Схема: [ім.], (що ...), [].

На зовнішньому рівні членування виокремлюємо дві частини, з'єднані безсполучниковим зв'язком. На внутрішньому рівні членування перша частина побудована за моделлю складнопідрядного речення нерозчленованої структури з підрядним присубстантивно-атрибутивним, що приєднується до головного речення за допомогою сполучного слова *що*; друга – за моделлю простого, двоскладного, поширеного, повного, неускладненого речення.

В'ється стежка між кущами – речення просте, двоскладне, поширене, повне, неускладнене;

стежка – простий підмет, виражений іменником;

в'ється – простий дієслівний присудок, виражений дієсловом дійсного способу теперішнього часу III особи однини;

між кущами – обставина місця, виражена іменником у формі орудного відмінка однини з прийменником.

Примітка: другу предикативну частину аналізувати так само.

Кома в складнопідрядному реченні; кома між частинами багатокomпонентного складного речення, з'єднаними безсполучниково.

Навчальне видання

**Інна Валентинівна Гороф'янюк
Наталія Михайлівна Павликівська,
Ольга Андріївна Павлушенко,
Людмила Володимирівна Прокопчук**

**Сучасна українська літературна мова:
підготовка до атестації**

навчальний посібник для підготовки здобувачів СВО бакалавр галузі
знань 01 Освіта / Педагогіка, 03 Гуманітарні науки спец. 014 Середня
освіта (Українська мова і література), 035 Філологія. Українська мова
та література

Друкується за авторською редакцією
Комп'ютерна верстка *І. В. Гороф'янюк*
На обкладинці – фото роботи Ірини Петрик

Підписано до друку 16.04.21.
Формат 64x90/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 9,87. Обл.-вид. арк. 9,18.
Наклад 100 прим. Зам. № 2416.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ТОВ «Твори»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: +38 (096) 973-09-34, +38 (093) 891 38 52.
E-mail: info@tvoru.com.ua, <http://www.tvoru.com.ua>